

hitopadeśaḥ

(version 1.1)

maṅgalācaraṇam

siddhiḥ sādhye satām astu prasādāt tasya dhūrjateḥ |
jāhnavī-phena-lekheva yan-mūrdhni śaśinaḥ kalā ||1||

śruto hitopadeśo'yaṁ pāṭavaṁ saṁskṛtoktiṣu |
vācām sarvatra vaicitryaṁ nīti-vidyāṁ dadāti ca ||2||

vidyā-prasāmsā

ajarāmaravat prājño vidyāmarthaṁ ca cintayet |
gṛhīta iva keśeṣu mṛtyunā dharmamācaret ||3||

sarva-dravyeṣu vidyaiva dravyam āhur anuttamam |
ahāryatvād anarghatvād akṣayatvāc ca sarvadā ||4||

saṁyojayati vidyaiva nīcagāpi naraṁ sarit |
samudram iva durgharṣaṁ nrpaṁ bhāgyam ataḥ param ||5||

vidyā dadāti vinayaṁ vinayād yāti pātratām |
pātratvāt dhanam āpnoti dhanād dharmam tataḥ sukham ||6||

vidyā śastraṁ ca śāstraṁ ca dve vidye pratipattaye |
ādyā hāsyaya vṛddhatve dvitīyādriyate sadā ||7||

yan nave bhājane lagnaḥ saṁskāro nānyathā bhavet |
kathā-cchalena bālānām nītiḥ tad iha kathyate ||8||

mitra-lābhaḥ suhṛd-bhedo vighrahaḥ sandhir eva ca |
pañca-tantrāt tathānyasmād granthād ākṛṣya likhyate ||9||

atha kathā-mukham

asti bhāgīrathī-tīre pāṭaliputra-nāmadheyam nagaram | tatra sarva-svāmi-guṇopetaḥ
sudarśano nāma narapatir āsīt | sa bhūpatir ekadā kenāpi pāthyamānam śloka-dvayaṁ
śuśrāva—

aneka-saṁśayocchedi paroḥṣārthasya darśakam |

sarvasya locanam śāstram yasya nāsty andha eva saḥ ||10||

yauvanam dhana-sampattiḥ prabhutvam avivekitā |
ekaikam apy anarthāya kim u yatra catuṣṭayam ||11||

ity ākarṇyātmanah putrāṇām anadhigata-śāstrāṇām nityam unmārga-gāminām
śāstrānanuṣṭhānenodvigna-manah sa rājā cintayāmāsa |

ko'rthah putreṇa jātena yo na vidvān na dhārmikah |
kāṇena cakṣuṣā kim vā cakṣuḥ pīḍaiva kevalam ||12||

ajāta-mṛta-mūrkhāṇām varam ādyau na cāntimah |
sakṛd duḥkha-karāv ādyāv antimas tu pade pade ||13||

kim ca—

varam garbha-srāvo varam api ca naivābhigamanam
varam jātaḥ preto varam api ca kanyāvajanitā |
varam bandhyā bhāryā varam api ca garbheṣu vasatir
na vāvidvān rūpa-draviṇa-guṇa-yukto'pi tanayaḥ ||14||

sa jāto yena jātena yāti vaṁśaḥ samunnatim |
parivartini saṁsāre mṛtaḥ ko vā na jāyate ||15||

anyac ca—

guṇi-gaṇa-gaṇanā'rambhe
na patati kathinī sa-sambhramād yasya |
tenāmbā yadi sutinī
vada bandhyā kīdṛśī bhavati ? ||16||

api ca—

dāne tapasi śaurye ca yasya na prathitam manaḥ |
vidyāyām artha-lābhe ca mātur uccāra eva saḥ ||17||

aparam ca—

varam eko guṇī putro na ca mūrkhā-śatair api |
ekaś candramas tamo hanti na ca tārā-gaṇair api ||18||

puṇya-tīrthe kṛtam yena tapaḥ kvāpy atiduṣkaram |
tasya putro bhaved vaśyaḥ samṛddho dhārmikah sudhīḥ ||19||

tathā coktam—

arthāgamo nityam arogitā ca priyā ca bhāryā priya-vādinī ca |
vaśyaś ca putro'rtha-karī ca vidyā ṣaḍ jīva-lokasya sukhāni rājan ||20||

ko dhanyo bahubhiḥ putraiḥ kuśūlāpūraṇādhakaiḥ |

varam ekaḥ kulālabhī yatra viśrūyate pitā ||21||

ṛṇa-kartā pitā śatrur mātā ca vyabhicāriṇī |
bhāryā rūpavatī śatruḥ putraḥ śatrur apaṇḍitaḥ ||22||

yasya kasya prasūto'pi guṇavān pūjyate naraḥ |
dhanur vaṁśa-viśuddho'pi nirguṇaḥ kiṁ kariṣyati ||23||

hā hā putraka nādhītam gatāsv etāsu rātriṣu |
tena tvam̐ viduṣām madhye paṅke gaur iva sīdasi ||24||

tat katham idānīm ete mama putrā guṇavantaḥ kriyantām ? yataḥ—

āhāra-nidrā-bhaya-maithunāni
sāmānyam etat paśubhir narāṇām |
jñānam narāṇām adhiko viśeṣo
jñānena hīnāḥ paśubhiḥ samānāḥ ||25||

yataḥ—

dharmārtha-kāma-mokṣāṇām yasyaiko'pi na vidyate |
ajāgala-stanasyeva tasya janma nirarthakam ||26||

yac cocyate—

āyuh karma ca vittam̐ ca vidyā nidhanam eva ca |
pañcāitāni hi sṛjyante garbhasthasyaiva dehinaḥ ||27||

kiṁ ca—

avaśyam bhāvino bhāvā bhavanti mahatām api |
nagnatvam̐ nilakaṇṭhasya mahāhi-śayanam̐ hareḥ ||28||

anyac ca—

yad abhāvi na tad bhāvi bhāvi cen na tad anyathā |
iti cintā-viṣa-ghno'yam agadaḥ kiṁ na pīyate ||29||

etat kāryākṣamāṇām keṣāṁcid ālasya-vacanam | puruṣakārautkāṛṣyam āha—

yathā hy ekena cakreṇa na rathasya gatir bhavet |
tathā puruṣakāreṇa vinā daivam̐ na siddhyati ||30||

tathā ca—

pūrva-janma-kṛtam̐ karma tad daivam̐ iti kathyate |
tasmāt puruṣakāreṇa yatnam̐ kuryād atandritaḥ ||31||

na daivam̐ api saṁcintya tyajed udyogam̐ ātmanaḥ |
anudyogena tailāni tilebhyo nāptum arhati ||32||

anyac ca—

udyoginam puruṣa-simham upaiti lakṣmīr
daivena deyam iti kāpuruṣā vadanti |
daivam nihatya kuru pauruṣam ātma-śaktyā
yatne kṛte yadi na sidhyati ko'tra doṣaḥ ||33||

yathā mṛt-piṇḍataḥ kartā kurute yad yad icchati |
evam ātma-kṛtam karma mānavaḥ pratipadyate ||34||

kākatāliyavat prāptam drṣṭvāpi nidhim agrataḥ |
na svayam daivam ādatte puruṣārtham apekṣate ||

udyamena hi sidhyanti kāryāṇi na manorathaiḥ |
nahi suptasya simhasya praviśanti mukhe mṛgāḥ ||36||

tathā coktam—

mātā śatruḥ pitā vairī yena bālo na pāṭhitaḥ |
na śobhate sabhā-madhye haṁsa-madhye bako yathā ||37||

rūpa-yauvana-sampannā viśāla-kula-sambhavāḥ |
vidyā-hīnā na śobhante nirgandhā iva kiṁśukāḥ ||38||

aparac ca—

pustakeṣu ca nādhītam nādhītam guru-sannidhau |
na śobhate sambhā-madhye jāra-garbha iva striyāḥ ||39||

etac cintayitvā rājā paṇḍita-sabhām kāritavān | rājovāca—bho bhoḥ paṇḍitāḥ ! śrūyatām
mama vacanam | asti kaścīd evambhūto vidvān yo mama putrāṇām nityam unmārga-gāminām
anadhigata-śāstrāṇām idānīm nīti-śāstropadeśena punar janma kārayitum samarthaḥ ?
yataḥ—

kācaḥ kāñcana-saṁsargād dhatte mārakatir dyutiḥ |
tathā sat-sannidhānena mūrkhō yāti pravīṇatām ||40||

uktam ca—

hīyate hi matis tāta hīnaiḥ saha samāgamāt |
samaīś ca samatām eti viśiṣṭaiś ca viśiṣṭatām ||41||

atrāntare viṣṇu-śarma-nāmā mahā-paṇḍitaḥ sakala-nīti-śāstra-tattva-jñō bṛhaspatir
ivābravīt—deva mahākula-sambhūtā ete rājaputrāḥ | tat mayā nītim grāhayitum śakyante |
yataḥ—

nādravye nihitā kācit kriyā phalavatī bhavet |
na vyāpāra-śatenāpi śukavat pāṭhyate bakaḥ ||42||

anyac ca—

asmim̐s tu nirguṇam̐ gotre nāpatyam̐ upajāyate |
ākare pada-ya-rāgānām̐ janma kāca-maṇeḥ̐ kutaḥ̐ ||43||

ato'ham̐ ṣaṅ-māsābhyantare bhavat-putrān̐ nīti-śāstrābhijñān̐ kariṣyāmi | rājā sa-vinayam̐
punar uvāca |

kīto'pi sumanaḥ̐-saṅgād ārohati satām̐ śiraḥ̐ |
āsmāpi yāti devatvam̐ mahadbhiḥ̐ supraṭiṣṭhitāḥ̐ ||44||

anyac ca—

yathodaya-girer dravyam̐ sannikarṣeṇa dīpyate |
tathā sat-sannidhānena hīna-varṇo'pi dīpyate ||45||

guṇā guṇajñeṣu guṇā bhavanti
te nirguṇam̐ prāpya bhavanti doṣāḥ̐ |
āsvādyā-toyāḥ̐ pravahanti nadyaḥ̐
samudram̐ āsādyā bhavanty upeyāḥ̐ ||46||

tad eteṣām̐ asmat-putrānām̐ nīti-śāstropadeśāya bhavantaḥ̐ pramāṇam̐ ity uktvā tasya viṣṇu-
śarmaṇo kare bahumāna-puraḥsaram̐ putrān̐ samarpitavān̐ ||

--o)0(o--

i.

mitra-lābhah̐

atha prāsāda-prṣṭhe sukhopaviṣṭānām̐ rājaputrānām̐ purastāt prastāva-kramaṇa
paṇḍito'bravīt—bho rāja-putrāḥ̐ śṛṇuta—

kāvya-śāstra-vinodena kālo gacchati dhīmatām̐ |
vyasanena tu mūrkhānām̐ nidrayā kalahena vā ||1||

tad bhavatām̐ vinodāya kāka-kūrmādinām̐ vicitrām̐ kathām̐ kathayisyāmi | rāja-putrair̐
uktam—ārya ! kathyatām̐ | viṣṇu-śarmovāca—śṛṇuta yūyam̐ | samprati mitra-lābhah̐
prastūyate | yasyāyam̐ ādyaḥ̐ ślokaḥ̐—

asādhanā vitta-hīnā buddhimantaḥ̐ suhr̥n-matāḥ̐ |
sādhayanty āsu kāryāṇi kāka-kūrma-mṛgākhuvat ||2||

rājaputrā ūcuḥ̐—katham̐ etat ?

so'bravīt—asti godāvarī-tīre viśālah śālmalī-taruḥ | tatra nānā-dig-deśād āgatya rātrau pakṣiṇo nivasanti | atha kadācid avasannāyām rātrau astācala-cūḍāvalambini bhagavati kumudini-nāyake candramasi | laghupatana-nāmā vāyasaḥ prabuddhaḥ kṛtāntam iva dvitīyam aṭantam pāśa-hastam vyāgham apaśyat | tam ālokyācintayat—adya prātar evāniṣṭa-darśanam jātam | na jāne kim anabhimatam darśayiṣyati | ity uktvā tad anusaraṇa-krameṇa vyākulaś calati | yataḥ—

śoka-sthāna-sahasrāṇi bhaya-sthāna-śatāni ca |
divase divase mūḍham āviśanti na paṇḍitam ||3||

anyac ca—viṣayiṇām idam avaśyam kartavyam |
utthāyotthāya boddhavyam kim adya sukṛtam kṛtam |
āyusaḥ khaṇḍam ādāya ravir astam gamiṣyati ||4||

atha tena vyādhenā taṇḍula-kaṇān vikīrya jālam vistīrṇam | sa ca tatra pracchanno bhūtvā sthitaḥ | asminn eva kāle citragrīva-nāmā kapota-rājaḥ sa-parivāro viyati visarpaṃs taṇḍula-kaṇān avalokayāmāsa | tataḥ kapota-rājas taṇḍula-kaṇa-lubdhān kapotān prāha—kuto'tra nirjane vane taṇḍula-kaṇānām sambhavaḥ | tan nirūpyatām tāvat | bhadrām idam na paśyāmi prāyeṇānena taṇḍula-kaṇa-lobhenāsmābhir api tathā bhavitavyam |

kaṅkaṅasya tu lobhena magnaḥ paṅke sudustare |
vṛddha-vyāghreṇa samprāptaḥ pathikaḥ sammṛtaḥ ||5||

kapotā ūcuḥ—katham etat ?

kathā 1

so'bravīt—aham ekadā dakṣiṇāraṇye carann apaśyam eko vṛddho vyāghraḥ snātaḥ kuśa-hastaḥ saras-tīre brūte—bho bho panthāḥ ! idam suvarṇa-kaṅkaṇam gṛhyatām | tato lobhākṛṣṭena kenacit pānthena ālocitam—bhāgyena etat sambhavati | kintu asmin ātma-sandehe pravṛttir na vidheyā | yataḥ—

aniṣṭād iṣṭa-lābhe'pi na gatir jāyate śubhā |
yatṛaste viṣa-saṃsargo'mṛtam tad api mṛtyave ||6||

kintu sarvatrārthārjana-pravṛtttau sandeha eva | tathā coktam—

na saṃśayam anāruhya naro bhadrāṇi paśyati |
saṃśayam punar āruhya yadi jīvati paśyati ||7||

tan nirūpayāmi tāvat | prakāśam brūte | kutra tava kaṅkaṇam ? vyāghro hastam prasārya darśayati | pāntho'vadat—katham mārātmake tvayi viśvāsaḥ ?

vyāghra uvāca—śṛṇu re pāntha ! prāg eva yauvana-daśāyām aham atīva durvṛtta āsam |
aneka-go-mānuṣāṇām vadhād me putrā mṛtā dārās ca | vaṁśa-hīnās cāham | tataḥ kenacid
dhārmikeṇāham upadiṣṭaḥ | dāna-dharmādikaṁ caratu bhavān iti | tad-upadeśādi-dānīm
aham snāna-śīlo dātā vṛddho galita-nakha-dantaḥ na katham viśvāsa-bhūmiḥ ? uktaṁ ca—

ijyā'dhyayana-dānāni tapaḥ satyam dhṛtiḥ kṣamā |
alobha iti mārgo'yaṁ dharmasyāṣṭa-vidhaḥ smṛtaḥ ||8||

tatra pūrvaś caturvargo dambhārtham api sevyate |
uttaras tu caturvargo mahātmany eva tiṣṭhati ||9||

mama caitāvān lobha-virahaḥ | yena sva-hasta-stham api suvarṇa-kaṅkaṇam yasmai
kasmaicid dātum icchāmi tathāpi vyāghro mānuṣam khādatīti lokāpavādo durnivāraḥ |
yataḥ—

gatānugatiko lokaḥ kuṭṭanīm upadeśinīm |
pramāṇayati no dharme yathā goghnam api dvijam ||10||

mayā ca dharmasāstrāṇi adhītāni | śṛṇu—

maru-sthalyām yathā vṛṣṭiḥ kṣudhārte bhojanam tathā |
daridre dīyate dānam saphalam pāṇḍu-nandana ||11||

prāṇā yathātmano'bhīṣṭā bhūtānām api te tathā |
ātmapamyena bhūtānām dayām kurvanti sādavaḥ ||12||

aparam ca—

pratyākhyāne ca dāne ca sukha-duḥkhe priyāpriye |
ātmapamyena puruṣaḥ pramāṇam adhigacchati ||13||

anyac ca—

mātṛvat para-dāreṣu para-dravyeṣu loṣṭravat |
ātmavat sarva-bhūteṣu yaḥ paśyati sa paṇḍitaḥ ||14||

tvaṁ ca atīva-durgataḥ | tena tat tubhyaṁ dātum sa-yatno'ham | tathā coktam—

daridrān bhara kaunteya mā prayaccheśvare dhanam |
vyādhitasyauṣadham pathyam nīrujasya kim auṣadhaiḥ ||15||

anyat ca—

dātavyam iti yad dānam dīyate'nupakāriṇi |
deśe kāle ca pātre ca tad dānam sāttvikam viduḥ ||16||

tad atra sarasi snātvā suvarṇa-kaṅkaṇam idaṁ grhāṇa | tato yāvad asau tad-vacaḥ-pratīto
lobhāt saraḥ snātum praviṣṭaḥ, tāvan mahā-pāṅke nimagnaḥ palāyitum akṣamaḥ | taṁ paṅke

patitaṃ dr̥ṣṭvā vyāghro'vadat—ahaha mahā-paṅke patito'si | atas tvāṃ aham utthāpayāmi | ity
uktvā śanaīḥ śanaīr upagamya tena vyāghreṇa dhṛtaḥ sa pāntho'cintayat—

na dharma-śāstram paṭhatīti kāraṇam
na cāpi vedādhyayanam durātmanaḥ |
svabhāva evātra tathātiricyate
yathā prakṛtyā madhuram gavām payaḥ ||17||

kim ca—

avaśendriya-cittānām hasti-snānam iva kriyā |
durbhagābharaṇa-prāyo jñānam bhāraḥ kriyām vinā ||18||

tan mayā bhadram na kṛtam | yad atra mārātmake viśvāsaḥ kṛtaḥ | tathā coktam—

nadīnām śastra-pāṇīnām nakhinām śṛṅgiṇām tathā |
viśvāso naiva kartavyaḥ strīṣu rāja-kuleṣu ca ||19||

aparam ca—

sarvasya hi parīksyante svabhāvā netare guṇāḥ |
atītya hi guṇān sarvān svabhāvo mūrdhni vartate ||20||

anyac ca—

sa hi gagana-vihārī kalmaṣa-dhvaṃsa-kārī
daśa-śata-kara-dhārī jyotiṣām madhya-cārī |
vidhur api vidhi-yogād grasyate rāhuṇāsau
likhitam api lalāṭe projjhitaṃ kaḥ samarthaḥ ||21||

iti cintayann evāsau vyāghreṇa dhṛtvā vyāpāditaḥ khāditaś ca | ato'ham bravīmi—kaṅkaṇasya
tu lobhenety ādi | ata eva sarvathāvicāritaṃ karma na kartavyam iti | yataḥ—

sujīrṇam annam suvicakṣaṇaḥ sutaḥ
suśāsītā strī nṛpatiḥ susevitaḥ |
sucintya coktam suvicārya yat kṛtam
sudīrgha-kāle'pi na yāti vikriyām ||22||

etad vacanam śrutvā kaścit kapotaḥ sa-darpam āha—āḥ ! kim evam ucyate ?

vṛddhasya vacanam grāhyam āpat-kāle hy upasthite |
sarvatraivam vicāre ca bhojane'pi pravartatām ||23||

yataḥ—

śaṅkābhiḥ sarvam ākrāntam annam pānam ca bhūtale |
pravṛttiḥ kutra kartavyā jīvitavyam katham na vā ? ||24||

yathā coktam—

īrṣyī ghrṇī tv asantuṣṭaḥ krodhano nitya-śaṅkitaḥ |
para-bhāgyopajīvī ca ṣaḍ ete nitya-duḥkhitāḥ ||25||

etac chrutvā taṇḍul-kaṇa-lobhena nabho-maṇḍalād avatīryas arve kapotās tatropaviṣṭāḥ |
yataḥ—

sumahānty api śāstrāṇi dhārayanto bahu-śrutāḥ |
chettāḥ samāyānām ca kliśyante lobha-mohitāḥ ||26||

anyac ca—

lobhāt krodhaḥ prabhavati lobhāt kāmāḥ prajāyate |
lobhān mohaś ca nāśaś ca lobhaḥ pāpasya kāraṇam ||27||

anyac ca—

asaṁbhavaṁ hema-mṛgasya janma
tathāpi rāmo lulubhe mṛgāya |
prāyaḥ samāpanna-vipatti-kāle
dhiyo'pi puṁsām malinā bhavanti ||28||

anantaram te sarve jāla-nibaddhā babhūvuḥ, tato yasya vacanāt tatrāvalambitās taṁ sarve
tiraskurvanti sma | yataḥ,

na gaṇasyāgrato gacchet siddhe kārye samaṁ phalam |
yadi kārya-vipattiḥ syān mukharas tatra hanyate ||29||

tasya tiraskāraṁ śrutvā citragrīva uvāca—nāyam asya doṣaḥ, yataḥ

āpadām āpatantīnām hito'py āyāti hetutām |
māṭṛ-jaṅghā hi vatsasya stambhī-bhavati bandhane ||30||

anyac ca—

sa bandhur yo vipannānām āpad-uddharaṇa-kṣamaḥ |
na tu bhīta-paritrāṇa-vastūpālambha-paṇḍitaḥ ||31||

vipat-kāle vismaya eva kāpuruṣa-lakṣaṇam | tad atra dhairyam avalambya pratikāraś
cintyatām, yataḥ—

vipadi dhairyam athābhyudaye kṣamā
sadasi vākya-paṭutā yudhi vikramaḥ |
yaśasi cābhirucir vyasanām śrutau
prakṛti-siddham idaṁ hi mahātmanām ||32||

sampadi yasya na harṣo vipadi viśādo raṇe ca bhīrutvam |
taṁ bhuvana-traya-tilakam janayati janani sutaṁ viralam ||33||

anyac ca—

ṣaḍ-doṣāḥ puruṣeṇha hātavyā bhūtim icchatā |
nidrā tandrā bhayaṁ krodha ālasyaṁ dīrgha-sūtratā ||34||

idānīm api evaṁ kriyatām—sarvair ekacittībhūya jālam ādāya uddīyatām | yataḥ—

alpānām api vastūnām saṁhatiḥ kārya-sādhikā |
tṛṇair guṇatvam āpannair badhyante matta-dantinaḥ ||35||

saṁhatiḥ śreyasī puṁsām svakulair alpakair api |
tuṣeṇāpi parityaktā na prarohanti taṇḍulāḥ ||36||

iti vicinitya pakṣiṇaḥ sarve jālam ādāya utpatitāḥ | anantaram ca vyādhaḥ sudūrāḥ
jālāpahārakāms tān avalokya paścād dhāvito'cintayat—

saṁhatās tu haranty ete mama jālam vihaṅgamāḥ |
yadā tu nipatiṣyanti vaśam eṣyanti me tadā ||37||

tatas teṣu cakṣur viṣayam atikrānteṣu pakṣiṣu sa vyādho nivṛttaḥ | atha lubdhakam nivṛttam
drṣtvā kapotā ūcuḥ—svāmin ! kim idānīm kartum ucitam ?

citragrīva uvāca—

mātā mitraṁ pitā ceti svabhāvāt tritayam hitam |
kārya-kāraṇatāś cānye bhavanti hita-buddhayaḥ ||38||

tan me mitraṁ hiraṇyako nāma mūṣika-rājo gaṇḍakī-tīre citra-vane nivasati | so'smākam
pāsāms chetsyati ity ālocya sarve hiraṇyaka-vivara-samīpaṁ gatāḥ | hiraṇyakaś ca sarvadā
apāya-śaṅkayā śata-dvāram vivaram kṛtvā nivasati | tato hiraṇyakaḥ kapotāvapāta-bhayaḥ
cakitaḥ tūṣṇīm sthitaḥ | citragrīva uvāca—sakhe hiraṇyaka ! katham asmān na sambhāṣase ?

tato hiraṇyakas tad-vacanam pratyabhijñāya sa-sambhramam bahir niḥṣṛtya abravīt—āḥ !
puṇyavān asmi priya-suhṛn me citragrīvaḥ samāyātaḥ |

yasya mitreṇa sambhāṣo yasya mitreṇa saṁsthitīḥ |
yasya mitreṇa saṁlāpas tato nāstīha puṇyavān ||39||

atha pāsā-baddhāms caitān drṣtvā sa-vismayaḥ kṣaṇam sthitvā uvāca—sakhe ! kim etat ?

citragrīva uvāca—sakhe ! asmākam prāktana-janma-karmaṇaḥ phalam etat |

yasmāc ca yena ca yathā ca yadā ca yac ca
yāvac ca yatra ca śubhāśubham ātma-karma |
tasmāc ca tena ca tathā ca tadā ca tac ca
tāvac ca tatra ca vidhātṛ-vaśād upaiti ||40||

rāga-śoka-parītāpa-bandhana-vyasanāni ca |
ātmaparādha-vṛkṣāṇām phalāny etāni dehinām ||41||

etac chrutvā hiraṇyakaś citragrīvasya bandhanam chettum satvaram upasarpati | tatra
citragrīva uvāca—mitra ! mā maivam kuru | prathamam asmad-āśritānām eteṣām tāvat
pāśāms chindhi | mama pāśam paścāc chetsyasi |

hiraṇyako'py āha—aham alpa-śaktiḥ | dantās ca me komalāḥ | tad eteṣām pāśāms chettum
katham samartho bhavāmi ? tat yāvan me dantā na truṭyanti, tāvat tava pāśam chinadmi | tad-
anantaram apy eteṣām bandhanam yāvat śakyam chetsyāmi |

citragrīva uvāca—astv evam | tathāpi yathā-śakti bandhanam eteṣām khaṇḍaya |

hiraṇyakenoktam—ātma-parityāgena yadāśritānām parirakṣaṇam tan na nīti-vedinām
sammatam | yataḥ—

āpad-arthe dhanam rakṣed dārān rakṣed dhanair api |
ātmanam satatam rakṣed dārair api dhanair api ||42||

anyac ca--

dharmārtha-kāma-mokṣāṇām prāṇāḥ samsthita-hetavaḥ |
tān nighnatā kim na hataṁ rakṣatā kim na rakṣitam ||43||

citragrīva uvāca—sakhe ! nītis tāvad idṛśy eva, kintv aham asmad-āśritānām duḥkham
soḍhum sarvathāsamarthas tenedaṁ bravīmi | yataḥ—

dhanāni jīvitam caiva parārthe prājña utsrjet |
sannimitte varam tyāgo vināṣe niyate sati ||44||

ayam aparāś cāsādhāraṇo hetuḥ |

jāti-dravya-balānām ca sāmyam eṣām mayā saha |
mat-prabhutva-phalam brūhi kadā kim tad bhaviṣyati ||45||

anyac ca—

vinā vartanam evaite na tyajanti mamāntikam |
tan me prāṇa-vyayenāpi jīvayaitān mamāśritān ||46||

kim ca—

māmsa-mūtra-purīṣāsthi-pūrite'tra kalevare |
vinaśvare vihāyāsthām yaśaḥ pālaya mitra me ||47||

aparam ca paśya—

yadi nityam anityena nirmalam mala-vāhinā |
yaśaḥ kāyena labhyeta tan na labdham bhaven nu kim ||48||

yataḥ—

śarīrasya guṇānām ca dūram atyantam antaram |
śarīram kṣaṇa-vidhvamsi kalpānta-sthāyino guṇāḥ ||49||

ity ākarṇya hiraṇyakaḥ prahr̥ṣṭa-manāḥ pulakitaḥ san abravīt—sādhu mitra ! sādhu |
anenāśrita-vātsalyena trailokyasyāpi prabhutvaṁ tvayi yujyate | evam uktvā tena sarveṣāṁ
kapotānām bandhanāni chinnāni | tato hiraṇyakaḥ sarvān sādaram sampūjya āha—sakhe
citragrīva ! sarvathātra jāla-bandhana-vidhau sati doṣam āśankya ātmani avajñā na kartavyā |
yataḥ—

yo'dhikād yojana-śatān paśyatihāmiṣaṁ khagaḥ |
sa eva prāpta-kālas tu pāśa-bandhaṁ na paśyati ||50||

aparam ca—

śāsi-divākarayor graha-pīḍanam
gaja-bhujāṅgamayor api bandhanam |
matimatām ca vilokya daridratām
vidhir aho balavān iti me matiḥ ||51||

anyac ca—

vyomaikānta-vihāriṇo'pi vihagāḥ samprāpnuvanty āpadam
badhyante nipuṇair agādha-salilān matsyāḥ samudrād api |
durnītam kim ihāsti kim sucaritam kaḥ sthāna-lābhe guṇāḥ
kālo hi vyasana-prasārīta-karo grhṇāti dūrād api ||52||

iti prabodhya ātithyam kṛtvā āliṅgya ca tena sampreṣitāś citragrīvo'pi saparivāro yatheṣṭa-
deśān yayau, hiraṇyako'pi sva-vivaram praviṣṭaḥ |

yāni kāni ca mitrāṇi kartavyāni śatāni ca |
paśya mūṣika-mitreṇa kapotā mukta-bandhanāḥ ||53||

atha laghu-patanaka-nāmā kākaḥ sarva-vṛttānta-darśi sāścaryam idam āha—aho hiraṇyaka !
ślāghyo'si, ato'ham api tvayā saha maitrīm kartum icchāmi | atas tvam mām
maitryeṇānugrahītum arhasi | etac chrutvā hiraṇyako'pi vivarābhyantarād āha—kas tvam ?

sa brūte—laghupatanaka-nāmā vāyaso'ham | hiraṇyako vihasyāha—kā tvayā saha maitrī ?
yataḥ—

yad yena yujyate loke budhas tat tena yojayet |
aham annam bhavān bhoktā katham prītir bhaviṣyati ||54||

aparam ca—

bhakṣya-bhakṣayoḥ prītir vipatteḥ kāraṇam matam |
śṛgālāt pāśabaddho'sau mṛgaḥ kākena rakṣitaḥ ||55||

vāyaso'bravīt--katham etat ?

hiranyakah kathayati—

kathā 2

asti magadha-deśe campakavati nāma aranyānī | tasyām cirāt mahatā snehena mṛga-kākau
nivasataḥ | sa ca mṛgaḥ svecchayā bhrāmyan hr̥ṣṭa-puṣṭāṅgaḥ kenacit śṛgālenāvalokitaḥ | tam
dṛṣṭvā śṛgālo'cintayat—āḥ ! katham etan-māmsam sulalitam bhakṣayāmi ? bhavatu, viśvāsam
tāvad utpādayāmi ity ālocya upasṛtyābravīt—mitra ! kuśalam te ?

mṛgeṇoktam—kas tvam ?

sa brūte—kṣudra-buddhi-nāmā jambuko'ham | atrāraṇye bandhu-hīno mṛtavat ekākī
nivasāmi | idānīm tvām mitram āsādyā punaḥ sa-bandhur jīva-lokam praviṣṭo'smi | adhunā
tavānucareṇa mayā sarvathā bhavitavyam iti |

mṛgeṇoktam—evam astu |

tataḥ paścād astam gate savitari bhagavati marīci-mālini tau mṛgasya vāsa-bhūmim gatau |
tatra campaka-vṛkṣa-śākhāyām subuddhi-nāmā kāko mṛgasya cira-mitram nivasati | tau
dṛṣṭvā kāko'vadat—sakhe citrāṅga ! ko'yam dvitīyaḥ ?

mṛgo brūte—mitra ! akasmād āgantunā saha maitrī na yuktā | tan na bhadrām ācaritam | tathā
coktam—

ajñāta-kula-śīlasya vāso deyo na kasyacit |
mārjārasya hi doṣeṇa hato ḡrdhro jarad-gavaḥ ||56||

tau āhatuḥ--katham etat ?

kākaḥ kathayati—

kathā 3

asti bhāgīrathī-tīre ḡrdhrakūṭa-nāmni parvate mahān parkaṭī-vṛkṣaḥ tasya koṭare daiva-
durvipākāt galita-nakha-nayano jaradgava-nāmā ḡrdhraḥ prativasati | atha kṛpayā taj-jīvanāya
tad-vṛkṣa-vāsinah pakṣīnah svāhārāt kimcid kimcid uddhṛtya tasmai dadati, tenāsau jīvati,
teṣām śāvaka-rakṣām ca karoti | atha kadācit dīrghakarṇa-nāmā mārjāraḥ pakṣi-śāvakān
bhakṣayitum tatrāgataḥ | tatas tam āyāntam dṛṣṭvā pakṣi-śāvakair bhayārtaiḥ kolāhalaḥ kṛtaḥ |
tac chrutvā jaradgavena uktam—ko'yam āyāti ? dīrghakarṇo ḡrdhram avalokya sa-bhayam
āha—hā hato'smi yato'yam mām vyāpādayiṣyati | athavā—

tāvad bhayasya bhetaavyam yāvad bhayam anāgatam |
āgatam tu bhayam vikṣya naraḥ kuryād yathocitam ||57||

adhunātisannidhāne palāyitum akṣamaḥ | tad yathā bhavitavyam tathā bhavatu, tāvat
viśvāsam utpādyāsyā samīpam upagacchāmīty ālocya tam upasṛtyābravīt—ārya ! tvām
abhivande |

gṛdhro'vadat—kas tvam ?

so'vadat—mārjāro'ham |

gṛdhro brūte—dūram apasara no cet hantavyo'si mayā |

mārjāro'vadat—śrūyatām tāvat mad-vacanam | tato yady aham vadhyas tadā hantavyaḥ | yataḥ
—

jāti-mātreṇa kim kaścīd vadhyate pūjyate kvacit |
vyavahāram parijñāya vadhyāḥ pūjyo'thavā bhavet ||58||

gṛdhro brūte—brūhi kim artham āgato'si ?

so'vadat—aham atra gaṅgā-tīre nitya-snāyī nirāmiṣāsī brahmacārī cāndrāyaṇa-vratam ācarāms
tiṣṭhāmi | yuṣmān dharmajñāna-ratāḥ prema-viśvāsa-bhūmayāḥ iti pakṣiṇaḥ sarve sarvadā
mamāgre prastuvanti, ato bhavadbhyo vidyāvayo-vṛddhebhyo dharmam śrotum ihāgataḥ |
bhavantaś caitādṛśā dharmajñāḥ, yan mām atithim hantum udyatāḥ ? gṛhastha-dharmaś ca
eṣaḥ —

arāv apy ucitam kāryam ātithyam gṛham āgate |
chettum apy āgate chāyām nopasamharate drumāḥ ||59||

kim ca—yadi annam nāsti, tadā supṛitenāpi vacasā tāvad atithiḥ pūjya eva |

tṛṇāni bhūmir udakam vāk caturthī ca sūnṛtā |
etāny api satām gehe nocchidyante kadācana ||60||

anyac ca—

bālo vā yadi vā vṛddho yuvā vā gṛham āgataḥ |
tasya pūjā vidhātavyā sarvasyābhyāgato guruḥ ||61||

aparam ca—

nirguṇeṣv api sattveṣu dayām kurvanti sādhaveḥ |
na hi samharate jyotsnām candraś cāṇḍāla-veśmanaḥ ||62||

anyac ca—

atithir yasya bhagnāśo gṛhāt pratinivartate |

sa dattvā duṣkṛtaṁ tasmai puṇyam ādāya gacchati ||63||

anyac ca—

uttamasyāpi varṇasya nīco'pi gr̥ham āgataḥ |
pūjaniyo yathā-yogyam sarva-deva-mayo'tithiḥ ||64||

gr̥dhro'vadat—mārjāro hi māmsa-ruciḥ | pakṣi-śāvakās cātra nivasanti | tenāham eva bravīmi |
tac chrutvā mārjāro bhūmiṁ spr̥ṣtvā karnau spr̥ṣati, brūte ca—mayā dharma-śāstraṁ śrutvā
vīta-rāgenedaṁ duṣkaram vrataṁ cāndrāyaṇam adhyavasitam | yataḥ parasparam
vivadamānānām api dharma-śāstrāṇām ahiṁsā paramo dharmaḥ ity atraikamatyam | yataḥ—

sarva-himsā-nivṛttā ye narāḥ sarva-sahās ca ye |
sarvasyāśraya-bhūtās ca te narāḥ svarga-gāmiṇaḥ ||65||

anyac ca—

eka eva suhr̥d dharmo nidhane'py anuyāti yaḥ |
śarīreṇa samam nāśam sarvam anyad hi gacchati ||66||

kiṁ ca—

yo'tti yasya yadā māmsam ubhayoḥ paśyatāntaram |
ekasya kṣaṇikā prītir anyañ prāṇair vimucyate ||67||

api ca—

martavyam iti yad duḥkham puruṣasyopajāyate |
śakyas tenānumānena paro'pi parirakṣitum ||68||

śṛṇu punaḥ—

svacchanda-vana-jātena śākenāpi prapūryate |
asya dagdhodarasyārthe kaḥ kuryāt pātakam mahat ||69||

evam viśvāsya sa mārjāras taru-koṭare sthitaḥ | tato dīneṣu gacchatsu asau pakṣi-śāvakān
ākramya sva-koṭaram ānīya pratyaham khādati | atha yeṣāṁ apatyāni khādītāni | taiḥ śokārtair
vilapadbhir itas tato jijñāsā samārabdhā | tat pariñāya mārjāraḥ koṭarān niḥśṛtya bahiḥ
palāyitaḥ | paścāt pakṣibhir itas tato nirūpayadbhis tatra taru-koṭare śāvakāḥ khādītā iti
sarvaiḥ pakṣibhir niścītya ca gr̥dhro vyāpāditaḥ | ato'ham bravīmi—ajñāta-kula-śīlasya ity ādi
|

--o)0(o--

ity ākarṇya sa jambukaḥ sa-kopam āha—mṛgasya prathama-darśana-dīne bhavān api ajñāta-
kula-śīla eva āsīt | tat katham bhavatā saha etasya snehānuvṛttir uttarottaram vardhate ?
athavā—

yatra vidvaj-jano nāsti ślāghyas tatrālpadhīr api |
nirasta-pādape deśe eraṇḍo'pi drumāyate ||70||

anyac ca—

ayaṃ nijaḥ paro veti gaṇanā laghu-cetasām |
udāra-caritānām tu vasudhaiva kuṭumbakam ||71||

yathā cāyaṃ mṛgo mama bandhus tathā bhavān api | mṛgo'bravīt kamanena uttarottareṇa ?
sarvair ekatra viśrambhālāpaiḥ sukham anubhavadbhiḥ sthīyatām | yataḥ—
na kaścit kasyacin mitraṃ na kaścit kasyacid ripuḥ |
vyavahāreṇa mitrāṇi jāyante ripavas tathā ||72||

kākena uktam—evam astu | atha prātaḥ sarve yathābhimata-deśaṃ gatāḥ | ekadā nibhṛtaṃ
śṛgālo brūte—sakhe mṛga ! etasminn eva vanaika-deśe sasya-pūrṇaṃ kṣetram asti | tad aham
tvāṃ tatra nītvā darśayāmi | tathā kṛte sati mṛgaḥ pratyaham tatra gatvā sasyaṃ khādati | tato
dina-katipayena kṣetra-patinā tad dṛṣṭvā pāsās tatra yojitāḥ | anantaram punar āgato mṛgaḥ
tatra caran pāsair baddho'cintayat—ko mām itaḥ kāla-pāsād iva vyādha-pāsāt trāturṃ mitrād
anyaḥ samarthaḥ ?

atrāntare jambukas tatrāgatya upasthito'cintayat—phalitas tāvad asmākaṃ kapaṭa-
prabandhaḥ | manoratha-siddhir api bāhulyān me bhaviṣyati | yataḥ etasya uktrtyamānasya
māmsāsṛg-liptāni asthīni mayā avasāyaṃ prāptavyāni | tāni ca bāhulyena mama bhojanāni
bhaviṣyanti | sa ca mṛgas taṃ dṛṣṭvā ullāsito brūte—sakhe ! chindhi tāvan mama bandhanam |
satvaram trāyasva mām | yataḥ—

āpatsu mitraṃ jānīyād raṇe sūraṃ ṛṇe śucim |
bhāryām kṣīṇeṣu vitteṣu vyasaneṣu ca bāndhavān ||73||

aparam ca—

utsave vyasane prāpte durbhikṣe śatru-saṅkate |
rāja-dvāre śmaśāne ca yas tiṣṭhati sa bāndhavaḥ ||74||

jambukaḥ pāsāṃ muhur muhur vilokyācintayat—dṛḍhas tāvad ayaṃ bandhaḥ | brūte ca—
sakhe ! snāyu-nirmitāḥ pāsāḥ, tad adya bhāṭṭāraka-vāre katham etān dantaiḥ sprśāmi ? mitra !
yadi citte na anyathā manyase, tadā prabhāte yat tvayā vaktavyaṃ tat kartavyam iti |
anantaram sa kākaḥ Pradoṣakā mṛgamanāgatam avalokya itas tato'nviṣyan tathāvidham taṃ
dṛṣṭvā uvāca—sakhe ! kim etat ? mṛgeṇoktam—avadhīrita-suhṛd-vākyaṣya phalam etat tathā
coktam—

suhṛdām hita-kāmānām yaḥ śṛṇoti na bhāṣitam |
vipat sannihitā tasya sa naraḥ śatrunandanaḥ ||75||

kāko brūte—sa vañcakaḥ kvāste ?

mṛgeṇoktam—man-māmsārthī tiṣṭhaty atraiva |

kāko brūte—mitra ! uktam eva mayā pūrvam |

aparādhō na me'stīti naitad viśvāsa-kāraṇam |
vidyate hi nṛśaṁsebhyo bhayaṁ guṇavatām api ||76||

dīpa-nirvāṇa-gandham ca suhṛd-vākyam arundhatīm |
na jighranti na śṛṅvanti na pśyanti gatāyuṣaḥ ||77||

parokṣe kārya-hantāraṁ pratyakṣe priya-vādinam |
varjayet tādrśaṁ mitraṁ viśa-kumbhaṁ payomukham ||78||

tataḥ kāko dīrghaṁ niḥśvasya uvāca—are vañcaka ! kiṁ tvayā pāpa-karmaṇā kṛtam | yataḥ—
samlāpitānām madhurair vacobhir
mithyopacāraiś ca vaśīkṛtānām |
āśāvatām śraddadhatām ca loke
kim arthinām vañcayitavyam asti ||79||

anyac ca—
upakāriṇi viśrabdhe śuddha-matau yaḥ samācarati pāpam |
taṁ janam asatya-sandhaṁ bhagavati vasudhe kathaṁ vahaṣi ||80||

durjanena samaṁ sakhyaṁ vairaṁ cāpi na kārayet |
uṣṇo dahati cāṅgāraḥ śītaḥ kṛṣṇāyate karam ||81||

athavā sthitir iyam durjanānām—

prāk pādayoḥ patati khādati pṛṣṭha-māmsam
karṇe phalaṁ kim api rauti śanair vicitram |
chidraṁ nirūpya sahasā praviśaty aśaṅkaḥ
sarvaṁ khalasya caritaṁ maśakaḥ karoti ||82||

tathā ca—
durjanaḥ priya-vādī ca naitad viśvāsa-kāraṇam |
madhu tiṣṭhati jihvāgre hṛdi hālāhalaṁ viśam ||83||

atha prabhāte sa kṣetra-patir laguḍa-hastas taṁ pradeśam āgacchan kākenāvalokitaḥ | tam
avalokya kākenoktam—sakhe mṛga ! tvam ātmānaṁ mṛtavat sandarśya vātenodaraṁ
pūrayitvā pādān stabdhīkṛtya tiṣṭha | ahaṁ tava cakṣuṣī cañcvā kim api vilikhāmi, yadāhaṁ
śabdaṁ karomi, tadā tvam utthāya satvaram palāyīṣyase |

mṛgas tathaiva kāka-vacanena sthitaḥ | tataḥ kṣetra-patinā harṣotphulla-locanena tathāvidho
mṛga ālokitaḥ | athāsau—āḥ ! svayaṁ mṛto'si ? ity uktvā mṛgaṁ bandhanāt mocayitvā pāsān
saṁvarītuṁ satvaro babhūva | tataḥ kiyad dūre antarite kṣetra-patau sa mrgaḥ kākasya
śabdaṁ śrutvā satvaram utthāya palāyitaḥ | tam uddiśya tena kṣetra-patinā prakopāt kṣiptena
laguḍena śrgālo vyāpāditaḥ | tathā coktam—

tribhir varṣais tribhir māsais tribhiḥ pakṣais tribhir dinaiḥ |
atyutkataiḥ pāpa-puṇyair ihaiva phalam aśnute ||84||

ato'ham bravīmi—bhakṣya-bhakṣyakayoḥ prītir ity ādi |

iti mṛga-vāyasa-śṛgāla-kathā

kākaḥ punar āha—

bhakṣitenāpi bhavatā nāhāro mama puṣkalaḥ |
tvayi jīvati jīvāmi citragrīva ivānagha ||85||

anyac ca—

tiraścām api viśvāso dṛṣṭaḥ puṇyaika-karmaṇām |
satām hi sādhu-śīlatvāt svabhāvo na nivartate ||86||

kim ca—

sādhoḥ prakopitasyāpi mano nāyāti vikriyām |
na hi tāpayitum śakyam sāgarāmbhas tṛṇolkayā ||87||

hiraṇyako brūte—capalas tvam | capalena saha snehaḥ sarvathā na kartavyaḥ | tathā
coktam—

mārjāro mahiṣo meṣaḥ kākaḥ kāpuruṣas tathā |
viśvāsāt prabhavanty ete viśvāsas tatra no hitaḥ ||88||

kim cānyat—śatru-pakṣo bhavān asmākam | śatruṇā sandhir na vidheyam | uktam caitat—
śatruṇā na hi sandadhyāt samśliṣṭenāpi sandhinā |
sutaptam api pānīyam śamayaty eva pāvakam ||89||

durjanaḥ parihartavyo vidyayālankṛto'pi san |
maṇinā bhūṣitaḥ sarpaḥ kim asau na bhayaṅkaraḥ ||90||

yad aśakyam na tac chaktyam yac chaktyam śakyam eva tat |
nodake śakataṁ yāti na ca naur gacchati sthale ||91||

aparam ca—

mahatāpy artha-sāreṇa yo viśvasiti śatruṣu |
bhāryāsu ca viraktāsu tad-antaṁ tasya jīvanam ||92||

laghu-patanako brūte—śrutam mayā sarvaṁ, tathāpi mamaitāvan eva saṅkalpaḥ | yat tvayā
saha sauhṛdyam avaśyam karaṇīyam iti | anyathā anāhāreṇātmānam tava dvāri
vyāpādayiṣyāmīti | tathā hi—

mṛd-ghaṭavat sukha-bhedyo duḥsandhānaś ca durjano bhavati |

sujanas tu kanaka-ghaṭavad durbhedyāś cāśu sandheyāḥ ||93||

kiṁ ca—

dravatvāt sarva-lohānām nimittād mṛga-pakṣiṇām |
bhayāl lobhāc ca mūrkhānām saṅgataḥ darśanāt satām ||94||

kiṁ ca—

nārikela-samākārā dṛśyante hi suhrjjanāḥ |
anye badarikākārā bahir eva manoharāḥ ||95||

anyac ca—

sneha-cchede'pi sādḥūnām guṇā nāyānti vikriyām |
bhaṅge'pi hi mṛṇālānām anubadhnanti tantavaḥ ||96||

anyac ca—

śucitvam tyāgitā śauryam sāmānyam sukha-duḥkhayoḥ |
dākṣiṇyam cānuraktiś ca satyatā ca suhrd-guṇāḥ ||97||

etair guṇair upeto bhavad=anyo mayā kaḥ suhr̥t prāptavyaḥ ? ity ādi tad-vacanam ākarṇya
hiraṇyako bahiḥ niḥṣṛtyāha—āpyāyito'ham bhavatām etena vacanāmṛtena | tathā coktam—

gharmārtam na tathā suśītala-jalaiḥ snānam na muktāvalī
na śrīkhaṇḍa-vilepanam sukhayati pratyāṅgam apy arpitam |
prītyai sajjana-bhāṣitam prabhavati prāyo yathā cetasaḥ
sad-yuktyā ca pariṣkṛtam sukṛtinām ākr̥ṣṭi-mantropamam ||98||

anyac ca—

rahasya-bhedo yācñā ca naiṣṭhuryam cala-cittayā |
krodho niḥṣatyatā dyūtam etan mitrasya dūṣaṇam ||99||

anena vacana-krameṇa tat ekam api dūṣaṇam tvayi na laksyate | yataḥ—

paṭutvam satyavāditvam kathā-yogena buddhyate |
astabdhatvam acāpalyam pratyakṣenāvagamyate ||100||

aparam ca—

anyathaiva hi sauhārdam bhavet svacchāntarātmanaḥ |
pravartate'nyathā vāṇī śāṭhyopahata-cetasaḥ ||101||

manasy anyad vacasy anyat karmany anyad durātmanām |
manasy ekam vacasy ekam karmany ekam mahātmanām ||102||

tad bhavatu bhavataḥ abhimatam eva ity uktvā hiraṇyako maitryam vidhāya bhojana-viśeṣair
vāyasam santoṣya vivaram praviṣṭaḥ | vāyaso'pi sva-sthānam gataḥ tataḥ-prabhṛti tayoh
anyo'nyāhāra-pradānena kuśala-prāśnaiḥ viśrambhālāpaiś ca kiyat-kālo'tivartane | ekadā

laghu-patanako hiraṇyakam āha—sakhe ! vāyasasya kaṣṭataralabhyāhāram idam sthānam |
tad etat parityajya sthānāntaram gantum icchāmi |

hiraṇyako brūte—

sthāna-bhraṣṭā na śobhante dantāḥ keśā nakhā narāḥ |
iti vijñāya matimān sva-sthānam na parityajet ||103||

kāko brūte—mitra ! kāpuruṣasya vacanam etat | yataḥ—

sthānam utsrjya gacchanti simhāḥ sat-puruṣā gajāḥ |
tatraiva nidhanam yānti kākāḥ kāpuruṣā mṛgāḥ ||104||

anyac ca—

ko vīrasya manasvinaḥ sva-viṣayaḥ ko vā videśaḥ smṛtaḥ
yam deśam śrayate tam eva kurute bāhu-pratāpārjitam |
yad daṁṣṭrānakha-lāngula-praharaṇaḥ simho vanam gāhate
tasminn eva hata-dvipendra-rudhirais tṛṣṇām chinnatty ātmanaḥ ||105||

hiraṇyako brūte—mitra kva gantavyam ? tathā cuktam—

calaty ekena pādena tiṣṭhaty ekena buddhimān |
nāsamīkṣya param sthānam pūrvam āyatanam tyajet ||106||

vāyaso brūte—mitra ! asti sunirūpitaḥ sthānam |

hiraṇyako'vadat—kim tat ?

vāyasaḥ kathayati—asti daṇḍakāraṇye karpūragaurābhidhānam saraḥ | tatra cira-kālopārjitaḥ
priya-suhr̥n me mantharābhidhānaḥ kūrmaḥ sahaja-dhārmikaḥ prativasati | paśya mitra !

paropadeśe pāṇḍityam sarveṣām sukaram nṛṇām |
dharma svīyam anuṣṭhānam kasyacit tu mahātmanaḥ ||107||

sa ca bhojana-viśeṣair mām samvardhayiṣyati | hiraṇyako'py āha—tat kim atrāvasthāya mayā
kartavyam ? yataḥ—

yasmin deśe na sammāno na vṛttir na ca bāndhavaḥ |
na ca vidyāgamaḥ kaścit tam deśam parivarjayet ||108||

aparam ca---

dhanikaḥ śrotriyo rājā nadī vaidyas tu pañcamaḥ |
pañca yatra na vidyante tatra vāsam na kārayet ||109||

aparam ca---

loka-yātrā bhayam lajjā dākṣiṇyam tyāga-śīlatā |

pañca yatra na vidyante na kuryāt tatra samsthitim ||110||

anyac ca—

tatra mitra ! na vastavyaṃ yatra nāsti catuṣṭayam |
ṛṇa-dātā ca vaidyaś ca śrotriyaḥ sajalā nadi ||111||

ato mām api tatra naya |

vāyaso'vadat—evam astu |

atha vāyasaḥ tena mitreṇa saha vicitrālāpa-sukhena tasya sarasaḥ samīpaṃ yayau | tato
mantharo dūrād eva laghu-patanakam avalokya utthāya yathocitam ātithyaṃ vidhāya
mūṣikasyāpy atithi-satkāraṃ cakāra | yataḥ—

bālo vā yadi vā vṛddho yuvā vā gṛham āgataḥ |
tasya pūjā vidhātavyā sarvatrābhyāgato guruḥ ||112||

tathā—

gurur agnir dvijātīnām varṇānām brāhmaṇo guruḥ |
patir eko guruḥ strīṇām sarvatrābhyāgato guruḥ ||113||

aparaṃ ca—

uttamasyāpi varṇasya nīco'pi gṛham āgataḥ |
pūjanīyo yathā-yogyāṃ sarva-deva-mayo'tithiḥ ||114||

vāyaso'vadat—sakhe ! manthara ! sa-viśeṣa-pūjām asami vidhehi, yato'yaṃ puṇya-karmaṇām
dhurīṇaḥ kāruṇya-ratnākaro hiraṇyaka-nāmā mūṣika-rājaḥ | etasya guṇa-stutiṃ jihvā-
sahasra-dvayenāpi yadi sarpa-rājaḥ kadācit kartum samarthaḥ syāt ity uktvā
citragrīvopākhyānaṃ varṇitavān | tato mantharaḥ sādaraṃ hiraṇyakam sampūjyāha—bhadra
! ātmano nirjana-vanāgamana-kāraṇam ākhyātum arhasi ?

hiraṇyako'vadat—kathayāmi, śrūyatām |

kathā 4

asti campakābhidhānāyām nagaryām parivrājakāvasathaḥ | tatra cūḍākarnḥ nāma
parivrājakaḥ prativasati | sa ca bhojanāvaśiṣṭa-bhikṣānna-sahitam bhikṣāpātram
nāgadantake'vasthāpya svapiti | ahaṃ ca tad annam utplutya utplutya pratyaham bhakṣayāmi
| anantaraṃ tasya priya-suhṛd viṇākarnḥ nāma parivrājakaḥ samāyātaḥ, tena saha nānā-kathā-
prasāṅgāvasthito mama trāsārthaṃ jarjara-vaṃśa-khaṇḍena cūḍākarnḥ bhūmim atādayat |
taṃ tathāvidham dṛṣṭvā viṇākarna uvāca—sakhe ! kim iti mama kathā-virakto'nyāsakto
bhavān ? yataḥ—

mukham prasannaṃ vimalā ca dṛṣṭiḥ
kathānurāgo madhurā ca vāṇī |

sneho'dhikaḥ sambhrama-darśanam ca
sadānuraktasya janasya lakṣma ||115||

adrṣṭi-dānam kṛta-pūrva-nāśanam
ānanam duścāritānukīrtanam |
kathā-prasaṅgena ca nāma-vismṛtir
virakta-bhāvasya janasya lakṣaṇam ||116||

cūḍākaraṇenoktam—bhadra ! nāham viraktaḥ, kintu paśya ayaṁ mūṣiko mamāpakārī sadā
pātrastham bhikṣānam utplutya bhakṣayati | vīṅakarṇo nāgadantam avalokyāha—katham
ayaṁ mūṣikaḥ svalpa-balo'py etāvad dūram utpatati ? tad atra kenāpi kāraṇena bhavitavyam |

kṣaṇam vicintya parivrājakenoktam—kāraṇam cātra dhana-bāhulyam eva pratibhāti | yataḥ—

dhanavān balavān loke sarvaḥ sarvatra sarvadā |
prabhutvaṁ dhana-mūlam hi rājñām apy upajāyate ||117||

tataḥ khanitram ādāya tena parivrājakena vivaram khanitvā cira-saṅcitam mama dhanam
gr̥hītam | tataḥ prabhṛti pratyaḥam nija-śakti-hīnaḥ sattvotsāha-rahitaḥ svāhāram apy
utpādayitum akṣamaḥ sann āsam mandam mandam upasarpan cūḍākaraṇenāvalokitaḥ | tatas
tenoktam—

dhanena balavān loko dhanād bhavati paṇḍitaḥ |
paśyainam mūṣikam pāpam svajāti-samatām gatam ||118||

kim ca—

arthena tu vihīnasya puruṣasyālpa-medhasaḥ |
kriyā sarvā vinaśyanti gr̥ṣme kusarito yathā ||119||

aparam ca—

yasyārthās tasya mitrāṇi yasyārthās tasya bāndhavāḥ |
yasyārthāḥ sa pumān loke yasyārthāḥ sa hi paṇḍitaḥ ||120||

aparam ca—

aputrasya gr̥ham śūnyam san-mitra-rahitasya ca |
mūrkhasya ca diśaḥ śūnyāḥ sarva-śūnyā daridratā ||121||

aparam ca—

dāridryān maraṇād vāpi dāridryam avaram smṛtam |
alpa-kleśena maraṇam dāridryam atiduḥsaham ||122||

anyac ca—

tānīndriyāṇy avikalāni tad eva nāma
sā buddhir apratihata vacanam tad eva |
arthoṣmaṇā virahitaḥ puruṣaḥ sa eva

anyaḥ kṣaṇena bhavatīti vicitram etat ||123||

etat sarvam ākarṇya mayālocitam—mamānnāvasthānam ayuktam idānīm | tathā cōktam—
atyanta-vimukhe daive vyarthe yatne ca pauruṣe |
manasvino daridrasya vanād anyat kutaḥ sukham ||124||

anyac ca—
manasvī miryate kāmam kārpaṇyam na tu gacchati |
api nirvāṇam āyāti nānalo yāti śītatām ||125||

kiṁ ca—
kusuma-stavakasyeva dve vṛttī tu manasvinaḥ |
sarveśām mūrdhni vā tiṣṭhed viśīryeta vane'thavā ||126||

yac cānyasmai etad vṛttānta-kathanam tad apy anucitam | yataḥ—
artha-nāśam manas-tāpam gr̥he duścaritāni ca |
vañcanaṁ cāpamānam ca matimān na prakāśayet ||127||

yac cātraiva yācñayā jīvanam tad apy atīva-garhitam | yataḥ—
varam vibhava-hīnena prāṇaiḥ santarpito'nalaḥ |
nopacāra-paribhraṣṭaḥ kṛpaṇaḥ prārthyate janaḥ ||128||

anyac ca—
dāridryād dhriyam eti hrī-parigataḥ sattvāt paribhraśyate
niḥsattvam paribhūyate paribhavān nirvedam āpadyate |
nirviṇṇaḥ śucam eti śoka-phihito buddhyā parityajyate
nirbuddhiḥ kṣayam ety aho nidhanatā sarvāpadām āspadam ||129||

kiṁ ca—
varam maunam kāryam na ca vacanam uktam yad anṛtam
varam klaibyam pumsām na ca para-kalatrābhigamanam |
varam prāṇa-tyāgo na ca piśuna-vākyeṣv abhirucir
varam bhikṣāśitvam na ca para-dhanāsvādana-sukham ||130||

varam śūnyā śālā na ca khalu varo duṣṭa-vṛṣabho
varam veśyā patnī na punar avinītā kula-vadhūḥ |
varam vāso'raṇye na punar avivekādhīpa-pure
varam prāṇa-tyāgo na punar adhamānām upagamaḥ ||131||

api ca—
seveva mānam akhilam jyotsneva tamo jareva lāvanyam |
hari-hara-katheva duritam guṇa-śatam apy arthitā harati ||132||

tat kim ahaṁ para-piṇḍena ātmānaṁ poṣayāmi ? kaṣṭhaṁ bhoḥ ! tad api dvitīyaṁ mṛtyu-
dvāraṁ | anyac ca—

rogī cira-pravāsī parānna-bhojī parāvasatha-śāyī |
yaj jīvati tan maraṇaṁ yan maraṇaṁ so'sya viśrāmaḥ ||133||

ity ālocyāpi lobhāt punar api tadīyam annaṁ grahītuṁ graham akaravam | tathā coktam—

lobhena buddhiś calati lobho janayate tṛṣāṁ |
tṛṣārto duḥkham āpnoti paratreha ca mānavaḥ ||134||

tato'haṁ mandam mandam upasarpāms tena vīṇākarnaṇena jarjara-vamśa-khaṇḍena tāḍitaś
cācintayam—lubdho hy asantuṣṭo niyatam ātma-drohi bhavati | tathā ca—

dhana-lubdho hy asantuṣṭo'niyatātmājitendriyaḥ |
sarvā evāpadas tasya yasya tuṣṭaṁ na mānasam ||135||

sarvāḥ sampattasyas tasya santuṣṭaṁ yasya mānasam |
upānad-gūḍha-pādasya nanu carmāvṛteva bhūḥ ||136||

aparam ca—

santoṣāmrta-tṛptānām yat sukhaṁ śānta-cetasām |
kutas tad-dhana-lubdhānām itaś cetaś ca dhāvatām ||137||

kim ca—

tenādhitāṁ śrutāṁ tena tena sarvam anuṣṭhitam |
yenāsāḥ pṛṣṭhataḥ kṛtvā nairāśyam avalambitam ||138||

api ca—

aseviteśvara-dvāraṁ adṛṣṭa-viraha-vyatham |
anukta-klība-vacanaṁ dhanyaṁ kasyāpi jīvanam ||139||

na yojana-śataṁ dūraṁ vāhyamānasya tṛṣṇayā |
santuṣṭasya kara-prāpte'py arthe bhavati nādaraḥ ||140||

tad atra avasthocita-kārya-paricchedaḥ śreyān |

ko dharmo bhūta-dayā kim saukhyaṁ nityam aroginā jagati |
kaḥ snehaḥ sad-bhāvaḥ kim pāṇḍityaṁ paricchedaḥ ||141||

tathā ca—

paricchedo hi pāṇḍityaṁ yadāpannā vipattayaḥ |
aparcicheda-kartṛṇām vipadaḥ syuḥ pade pade ||142||

tathā hi—

tyajed ekaṁ kulasyārthe grāmasyārthe kulam tyajet |
grāmaṁ janapadasyārthe ātmārthe pṛthivīm tyajet ||143||

aparam ca—

pānīyaṁ vā nirāyāsaṁ svādvannaṁ vā bhayottaram |
vicāryaṁ khalu paśyāmi tat sukhaṁ yatra nirvṛtiḥ ||144||

ity ālocyāhaṁ nirjana-vanam āgataḥ | yataḥ—

varam vanam vyāghra-gajendra-sevitam
drumālayaḥ patra-phalāmbu-bhakṣitam |
tṛṇāni śayyā vasaṁ ca valkalam
na bandhu-madhye dhana-hīna-jīvanam ||145||

ataḥ—

samsāra-viśaya-vṛkṣasya dve eva rasavat phale |
kāvyāmṛta-rasāsvādaḥ saṅgamaḥ sajjanaīḥ saha ||146||

aparam ca—

sat-saṅgaḥ keśave bhaktir gaṅgāmbhasi nimajjanam |
asāre khalu samsāre trīṇi sārāṇi bhāvayet ||147||

manthara uvāca—

arthāḥ pāda-rajopamā giri-nadī-vegopamaṁ yauvanam
āyusyaṁ jala-bindu-lola-capalam phenopamaṁ jīvanam |
dharmaṁ yo na karoti niścala-matiḥ svargārgalodghāṭanam
paścāt-tāpa-hato jarā-pariṇataḥ śokāgninā dahyate ||148||

yuṣmābhir atisañcayaḥ kṛtaḥ | tasyāyaṁ doṣaḥ | śṛṇu—

upārjitānām vittānām tyāga eva hi rakṣaṇam |
taḍāgodara-saṁsthānām parivāhaivāmbhasām ||149||

anyac ca—

yad adho'dhaḥ kṣitau vittam nicakhāna mitampacaḥ |
tad-adho nilayaṁ gantuṁ cakre panthānam agrataḥ ||150||

yataḥ—

nija-saukhyam nirundhāno yo dhanārjanam icchati |
parārtha-bhāra-vāhiva sa kleśasyaiva bhājanam ||151||

tathā coktam—

dānopabhoga-hīnena dhanena dhanino yadi |
bhavāmaḥ kim na tenaiva dhanena dhanino vayam ||152||

yataḥ—

dhanena kiṃ yo na dadāti nāśnute
balena kiṃ yaś ca ripūn na yādhatte |
śrutena kiṃ yo na ca dharmam ācaret
kiṃ ātmanā yo na jitendriyo bhavet ||153||

anyac ca—

asambhogena sāmānyam kṛpaṇasya dhanam paraiḥ |
asyedam iti sambandho hānau duḥkhena gamyate ||154||

api ca—

na devāya na viprāya na bandhubhyo na cātmane |
kṛpaṇasya dhanam yāti vahni-taskara-pārthivaiḥ ||155||

tathā cuktam—

dānam priya-vāk-sahitam
jñānam agarvam kṣamānvitam sauryam |
tyāgam sahitam ca vittam
durlabham etac catur bhadram ||156||

uktam ca—

kartavyaḥ sañcayo nityam na tu kāryo'tisañcayaḥ |
atisañcaya-śīlo'yaṃ dhanuṣā jambuko hataḥ ||157||

tāv āhatuḥ—katham etat ?

mantharaḥ kathayati—

kathā 5

āsīt kalyāṇa-kaṭaka-vāstavyo bhairavo nāma vyādhaḥ | sa caikadā māmsa-lubdho dhanur
ādāya mṛgam anviṣyan vindhyāṭavī-madhyam gataḥ | tatra tena mṛga eko vyāpāditaḥ | tato
mṛgam ādāya gacchata tena ghorākṛtiḥ śūkarō drṣṭaḥ | tatas tena mṛgam bhūmau nidhāya
śūkaraḥ śareṇa hataḥ | śūkareṇāpy āgatya pralaya-ghana-ghora-garjanam kurvāṇena sa
vyādho muṣka-deśe hataḥ chinna-druma iva papāta | tathā cuktam—

jalam agnir viṣam śastam kṣud vyādhiḥ patanam gireḥ |
nimittam kiñcid āsādyā dehī prāṇair vimucyate ||158||

atha tayoḥ pādāsphālanena ekaḥ sarpo'pi mṛtaḥ | atrāntare dīrgharāvo nāma jambukaḥ
paribhramanāhārārthā tām mṛtām mṛga-vyādha-sarpa-śūkarān apaśyat | ālokyācintayac ca—
aho bhāgyam ! adya mahad bhojyam me samupasthitam |

athavā—

acintitāni duḥkhāni yathaivāyānti dehinām |

sukhāny api tathā manye daivam atrātiricyate ||159||

māsam ekaṁ naro yāti dvau māsau mṛga-śūkarau |
ahir ekaṁ dinaṁ yāti adya bhakṣyo dhanurguṇaḥ ||160||

tataḥ prathama-bubhukṣāyām idaṁ niḥsvādu kodaṇḍa-lagnaṁ snāyu-bandhanaṁ khādāmi,
ity uktvā tathākarot | tataś chinne snāyu-bandhane drutam utpatitena dhanuṣā hṛdi
nirbhinnaḥ sa dīrgharāvaḥ pañcatvaṁ gataḥ | ato'ham bravīmi kartavyaḥ sañcayo nityam ity
ādi | tathā ca—

yad dadāti yad aśnāti tad eva dhanino dhanam |
anye mṛtasya krīḍanti dārair api dhanair api ||161||

kiṁ ca—

yad dadāsi viśiṣṭebhyo yac cāsnāsi dine dine |
tat te vittam ahaṁ manye śeṣaṁ kasyāpi rakṣasi ||162||

yātu, kim idānīm atikrāntopavarṇanena | yataḥ—

nāprāyam abhivāñchanti naṣṭaṁ necchanti śocitum |
āpatsv api na muhyanti narāḥ paṇḍita-buddhayaḥ ||163||

tat sakhe ! sarvadā tvayā sotsāhena bhavitavyam, yataḥ—

śāstrāṇy adhītyāpi bhavanti mūrkhā
yas tu kriyāvān puruṣaḥ sa vidvān |
sucintitaṁ cauṣadham āturāṇām
na nāma-mātreṇa karoty arogam ||164||

anyac ca—

na svalpam apy adhyavasāya-bhīroḥ
karoti vijñāna-vidhir guṇaṁ hi |
andhasya kiṁ hasta-tala-sthito'pi
prakāśayaty artham iha pradīpaḥ ||165||

tad atra sakhe daśātiśeṣeṇa śāntiḥ karaṇīyā | etad apy atikaṣṭhaṁ tvayā na mantavyam |

sukham āpatitaṁ sevyam duḥkham āpatitaṁ tathā |
cakravat parivartante duḥkhāni ca sukhāni ca ||166||

aparaṁ ca—

nipānam iva maṇḍūkāḥ saraḥ pūrṇam ivāṇḍajāḥ |
sodyogaṁ naram āyānti vivaśāḥ sarva-sampadaḥ ||167||

api ca—

utsāha-saṁpannam adīrgha-sūtram
kriyā-vidhijñam vyasaneṣv asaktam |
sūram kṛtajñam dr̥ḍha-sauhṛdam ca-
lakṣmīḥ svayam vāñchati vāsa-hetoḥ ||168||

viśeṣataś ca—

vināpy arthair dhīraḥ spṛśati bahumānonnati-padam
samāyukto'py arthaiḥ paribhava-padam yāti kṛpaṇaḥ |
svabhāvād udbhūtām guṇa-samudayāvāpti-viṣayām
dyutiṁ saimhīm śvā kim dhṛta-kanaka-mālo'pi labhate ||169||

kim ca—

dhanavān iti hi madas te kim gata-vibhavo viśādam upayāsi |
kara-nihata-kanduka-samāḥ pātotpātā manusyaṇām ||170||

anyac ca—

vṛtṭy-artham nāticeṣṭate sā hi dhātraiva nirmitā |
garbhād utpatite jantau mātuḥ prasravataḥ stanau ||171||

api ca sakhe śṛṇu—

yena śuklī-kṛtā hamsāḥ śukās ca haritīkṛtāḥ |
mayūrās citritā yena sa te vṛtṭiṁ vidhāsyati ||172||

aparam ca satām rahasyam śṛṇu, mitra !

janayanty arjane duḥkham tāpayanti vipattiṣu |
mohayanti ca sampattau katham arthāḥ sukhāvahāḥ ||173||

aparam ca—

dharmārdham yasya vittehā varam tasya nirīhatā |
prakṣālanād dhi paṅkasya dūrād asparśanam varam ||174||

yataḥ—

yathāāmiṣam ākāśe pakṣibhiḥ śvāpadair bhuvi |
bhakṣyate salile matsyais tathā sarvatra vittavān ||175||

anyac ca—

rājataḥ salilād agneś corataḥ svajanād api |
bhayam arthavatām nityam mṛtyoḥ prāṇa-bhṛtām iva ||176||

tathā hi—

janmani kleśa-bahule kim nu duḥkham ataḥ param |
icchā-sampad yato nāsti yac cecchā na nivartate ||177||

anyac ca bhrātaḥ śṛṇu—

dhanam tavad asulabham labdham kṛcchreṇa pālyate |
labdha-nāśo yathā mṛtyus tasmād etan na cintayet ||178||

sā tṛṣṇā cet parityaktā ko daridraḥ ka īśvaraḥ |
tasyāś cet prasaro datto dāsyam ca śirasi sthitam ||179||

aparam ca—

yad yad eva hi vāñcheta tato vāñchā pravartate |
prāpta evārthataḥ so'rtho yato vāñchā nivartate ||180||

kim bahunā, viśrambhālāpair mayaiva sahātra kālo nīyatām | yataḥ—

āmraṇāntāḥ praṇayāḥ kopās ca kṣaṇa-bhaṅgurāḥ |
parityāgās ca niḥsaṅgā na bhavanti mahātmanām ||181||

iti śrutvā laghupatanako brūte—dhanyo'si manthara ! sarvathā āśrayaṇīyo'si | yataḥ—

santa eva satām nityam āpad-uddharaṇa-kṣamāḥ |
gajānām paṅka-magnānām gajā eva dhurandharāḥ ||182||

aparam ca—

ślāghyaḥ sa eko bhuvi mānavānām
sa uttamaḥ sat-puruṣaḥ sa dhanyaḥ |
yasyārthino vā śaraṇāgatā vā
nāsāvibhaṅgā vimukhāḥ prayānti ||183||

tad evam te svecchāhāra-vihāram kurvāṇāḥ santuṣṭāḥ sukham nivasanti sma | atha kadācit
citrāṅga-nāmā mṛgaḥ kenāpi trāsitas tatrāgatya militaḥ | tat-pāścād āyāntam bhaya-hetur
sambhāvya mantharo jalam praviṣṭaḥ | mūśikaś ca vivaram gataḥ, kāko'pi uḍḍiya vṛkṣāgram
ārūḍhaḥ | tato laghupatanakena sudūram nirūpya bhaya-hetur na ko'py avalambitaḥ | paścāt
tad-vacanād āgatya punaḥ sarve militvā tatraivopaviṣṭāḥ | manthareṇoktam—bhadra mṛga !
kuśalam te ? svecchayā udakādyāhāro'nubhūyatām | atrāvasthānena vanam idaṁ
sanāthikriyatām |

citrāṅgo brūte—lubdhaka-trāsito'ham bhavatām śaraṇam āgataḥ | tataś ca, bhavadbhiḥ saha
mitratvam icchāmi | bhavantaś ca anukampayantu maitryeṇa | yataḥ—

lobhād vātha bhayād vāpi yas tyajec charaṇāgatam |
brahma-hatyā-samam tasya pāpam āhur manīṣiṇaḥ ||184||

hiraṇyako'py avadat—mitratvam tavad asmābhiḥ saha, ayatnena niṣpannam bhavataḥ |
yataḥ—

aurasam kṛta-sambandham tathā vaṁśa-kramāgatam |
rakṣakam vyasanebhyas ca mitram jñeyam catur-vidham ||185||

tad atra bhavatā sva-gr̥ha-nirviśeṣeṇa sthīyatām | tac chrutvā mṛgaḥ sānando bhūtvā kṛta-
svecchāhāraḥ pānīyaṁ pītvā jalāsanna-vaṭa-taru-cchāyāyām upaviṣṭaḥ |

atha mantharo brūte—sakhe mrga ! kena trāsito'si ? asmin nirjane vane kadācit kiṁ vyādhāḥ
sañcaranti ?

mṛgeṇoktam—asti kaliṅga-viṣaye rukmāṅgado nāma nṛpatiḥ | sa ca digvijaya-vyāpāra-
krameṇa āgatya candrabhāgā-nadī-tīre samāveśita-kāṭako vartate, prātaś ca tenātrāgatya
karpūra-saraḥ samīpe bhavitavyam iti vyādhānām mukhāt kiṁvadanti śrūyate | tad atrāpi
prātar-avasthānaṁ bhaya-hetukam ity ālocya yathā kāryaṁ tathā ārabhyatām |

tac chrutvā kūrmaḥ sa-bhayam āha—mitra ! jalāśayāntaraṁ gacchāmi |

kāka-mṛgāv api uktavantau—mitra ! evam astu !

hiraṇyako vimṛśyābravīt—punar jalāśaye prāpte mantharasya kuśalam | sthale gacchato'sya kā
vidhā ?

ambhāmsi jala-jantūnām durgam durga-nivāsinām |
sva-bhūmiḥ śvāpadādīnām rājñām sainyaṁ paraṁ balam ||186||

upāyena hi yac chakyaṁ na tac chakyaṁ parākramaḥ |
kāki kanaka-sūtreṇa kṛṣṇa-sarpam aghātayat ||187||

tad yathā—

kathā 6

asti brahmāraṇye karpūratilako nāma hastī | tam avalokya sarve śṛgālās cintayanti sma | yady
ayaṁ kenāpy upāyena miryate, tadāsmākam etena dehena māsa-catuṣṭayasya svecchā-
bhojanaṁ bhavet | tatas tan-madhyād ekena vṛddha-śṛgālena pratijñā kṛtā | mayā buddhi-
prabhāvād asya maraṇaṁ sādhayitavyam | anantaraṁ sa vañcakaḥ karpūratilaka-samīpaṁ
gatvā sāṣṭāṅga-pātaṁ praṇamyovāca—deva ! dṛṣṭi-prasādaṁ kuru |

hastī brūte—kas tvam ? kutaḥ samāyātaḥ ?

so'vadat—jambuko'ham sarvair vana-vāsibhiḥ paśubhir militvā bhavat-sakāśam prasthāpitaḥ |
yad vinā rājñā sthātum na yuktam | tad atrāṭavī-rājye'bhīṣektum bhavān sarva-svāmi-
guṇopeto nirūpitaḥ | yataḥ—

kulācāra-janācārair atisuddhaḥ pratāpavān |
dhārmiko nīti-kuśalaḥ sa svāmī yujyate bhuvi ||188||

aparaṁ ca paśya—

rājānaṁ prathamam vindet tato bhāryām tato dhanam |

rājany asati loke'smin kuto bhāryā kuto dhanam ||189||

anyac ca—

parjanya iva bhūtānām ādhāraḥ pṛthivī-patiḥ |
vikale'pi hi parjanye jīvyate na tu bhūpatau ||190||

kim ca—

niyata-viṣaya-vartī prāyaśo daṇḍa-yogāḥ
jagati para-vaśe'smin durlabhaḥ sādhu-vṛtteḥ |
kṛśam api vikalaḥ vā vyādhitam vādhanam vā
patim api kula-nārī daṇḍa-bhītyābhyupaiti ||191||

tad yathā lagna-velā na calati tathā kṛtvā satvaram āgamyatām devena | ity uktvā utthāya
calitaḥ | tato'sau rājya-lābhākṛṣṭaḥ karpūratilakaḥ śṛgāla-darśita-vartmanā dhāvan mahā-
paṅke nimagnaḥ | hastinoktam—sakhe śṛgāla ! kim adhunā vidheyam ? mahā-paṅke
patito'haṁ mriye | parāvṛtya paśya !

śṛgālena vihasyoktam—deva ! mama pucchāgre hastam dattvā uttiṣṭha | yasmāt mad-vidhasya
vacasi tvayā viśvāsaḥ kṛtaḥ, tasya phalam etat | tad anubhūyatām aśaraṇam duḥkham | tathā
coktam—

yadāsat-saṅga-rahito bhaviṣyasi bhaviṣyasi |
yadāsajjana-goṣṭhiṣu patisyasi patisyasi ||192||

tato mahā-paṅke nimagno hastī śṛgālair bhakṣitaḥ | ato'haṁ bravīmi—upāyena hi yac
chakyam ity ādi |

--o)0(o--

tatas tad-dhita-vacanam avadhīrya mahatā bhayena vimugdha iva mantharass taj-jalāśayam
utsṛjya pracalitaḥ | te'pi hiraṇyakādayaḥ snehād aniṣṭam śaṅkamānās tam anujagmuḥ | tataḥ
sthale gacchan kenāpi vyādhena vane paryatātā sa mantharaḥ prāptaḥ | sa ca tam grhītvā
utthāya dhanuṣi baddhvā dhanyo'smīty abhidhāya bhramaṇa-kleśāt kṣut-pipāsākulaḥ sva-
grhābhimukham prayātaḥ | atha te mrga-vāyasa-mūṣikāḥ param viśādam upagatāḥ tam
anugacchanti sma | tato hiraṇyako vilapati—

ekasya duḥkhasya na yāvad antam
gacchāmy ahaṁ pāram ivārṇavasya |
tāvad dvitīyam samupasthitam me
chidreṣv anarthā bahulī-bhavanti ||193||

svabhāvajam tu yan mitraṁ bhāgyenaivābhijāyate |
tad-akṛtrima-sauhārdam āpatsv api na muñcati ||194||

api ca—

na mātari na dāreṣu na sodarye na cātmaḥ |
viśvāsas tādr̥ṣaḥ puṁsām yādṛṇ mitre svabhāvaje ||195||

iti muhuḥ vicintya prāha—aho me durdaivam | yataḥ—

sva-karma-santāna-viceṣṭitāni
kālāntarāvartī-śubhāśubhāni |
ihaiva dṛṣṭāni mayaiva tāni
janmāntarāṇīva daśāntarāṇi ||196||

athavā ittham evaitat |
kāyaḥ samnihitāpāyaḥ sampadaḥ padam āpadām |
samāgamāḥ sāpagamāḥ sarvam utpādi bhaṅguram ||197||

punar vimṛśyāha—
śokārāti-bhaya-trāṇam prīti-viśrambha-bhājanam |
kena ratnam idam sṛṣṭam mitram ity akṣara-dvayam ||198||

kim ca—
mitram prīti-rasāyanam nayanayor ānandanam cetasaḥ
pātram yat sukha-duḥkhaḥ samam idam puṇyātmanā labhyate |
ye cānye suhrdaḥ samṛddhi-samaye dravyābhilāṣākulās
te sarvatra milanti tattva-nikaṣa-grāvā tu teṣām vipat ||199||

iti bahu vilapya hiraṇyakaś citrāṅga-laghupatanakāv āha—yāvad ayam vyādho vanān na
niḥsarati, tāvan mantharam mocayitum yatnaḥ kriyatām |

tāv ūcatuḥ—satvaram yathā-kāryam upadiśa |

hiraṇyako brūte—citrāṅgo jala-samīpam gatvā mṛtam ivātmānam niśceṣṭam darśayatu | kākāś
ca tasyopari sthitvā cañcvā kim api vilikhatu | nūnam anena lubdhakena mṛga-māmsārthinā
tatra kacchapam parityajya sarvaram gantavyam | tato'ham mantharasya bandhanam
chetsyāmi | sannihite lubdhake bhavadbhyām palāyitavyam |

tataś citrāṅga-laghupatanakābhyām śighram gatvā tathānuṣṭhite sati sa vyādhaḥ pariśrāntaḥ
pānīyam pītva taror adhaṣṭād upaviṣṭaḥ san tathāvidham mṛgam apaśyat | tataḥ kacchapam
jala-samīpe nidhāya kartarikām ādāya prahr̥ṣṭa-manā mṛgāntikam calitaḥ | atrāntare
hiraṇyakena āgatya mantharasya bandhanam chinnaḥ | chinna-bandhanaḥ kūrmaḥ satvaram
jalāśayam praviṣṭaḥ | sa ca mṛga āsannaḥ tam vyādham vilokyotthāya drutaḥ palāyitaḥ |
pratyāvṛtṭya lubdhako yāvat taru-talam āyāti tāvat kūrmaḥ apaśyann acintayat—ucitam
evaitat mamāsamīkṣya-kāriṇaḥ | yataḥ—

yo dhruvāni parityajya adhruvāni niṣevate |
dhruvāni tasya naśyanti adhravam naṣṭam eva hi ||200||

tato'sau sva-karma-vaśān nirāśaḥ kaṭakam praviṣṭaḥ | mantharādayaś ca sarve muktāpadaḥ
sva-sthānaṁ gatvā yathā-sukham āsthitāḥ |

atha rāja-putraiḥ sānandam uktam—sarve śrutavantaḥ sukhino vayam | siddham naḥ
samīhitam |

viṣṇu-śarmovāca—etad bhavatām abhilaṣitam api sampannam | aparam apīdam astu—

mitram yāntu ca sajjanā janapadair lakṣmīḥ samālabhyatām
bhūpālāḥ paripālayantu vasudhām śaśvat sva-dharme sthitāḥ |
āstām mānasa-tuṣṭaye sukṛtinām nītir navoḍheva vaḥ
kalyāṇam kurutām janasya bhagavāms candrārdha-cūḍāmaṇiḥ ||201||

--o)0(o--

ii.

suhṛd-bhedaḥ

atha rāja-putrā ūcuḥ—ārya ! mitralābhaḥ śrutas tāvad asmābhiḥ | idānīm suhṛd-bhedam
śrotum icchāmaḥ |

viṣṇuśarmovāca—suhṛd-bhedam tāvac chṛṇuta, yasyāyam ādyaḥ ślokaḥ—

vardhamāno mahān sneho mṛgendra-vṛṣayor vane |
piśunenātilubdhena jambukena vināśitaḥ ||1||

rāja-putrair uktam—katham etat ?

viṣṇuśarmā kathayati—asti dakṣiṇā-pathe suvarṇavatī nāma nagarī | tatra vardhamāno nāma
vaṇig nivasati | tasya pracure'pi vitte' parān bandhūn atisamṛddhān samīkṣya punar artha-
vṛddhiḥ karaṇīyeti matir babhūva | yataḥ,

adho'dhaḥ paśyataḥ kasya mahimā nopacīyate |
upary upari paśyantaḥ sarva eva daridrati ||2||

aparam ca—

brahmahāpi naraḥ pūjyo yasyāsti vipulam dhanam |
śaśinas tulya-vaiśo'pi nirdhanaḥ paribhūyate ||3||

anyac ca—

avyavasāyinaṁ alasaṁ daiva-param sahasāc ca parihīnam |

pramadeva hi vṛddha-patim necchaty avagūhitum lakṣmīḥ ||4||

kiṁ ca—

ālasyaṁ strī-sevā sa-rogatā janma-bhūmi-vātsalyam |
santoṣo bhīrutvaṁ ṣaḍ vyāghātā mahattvasya ||5||

yataḥ—

sampadā susthiraṁ-manyo bhavati svalpayāpi yaḥ |
kṛtakṛtyo vidhir manye na vardhayati tasya tām ||6||

aparaṁ ca—

nirutsāhaṁ nirānandaṁ nirvīryam ari-nandanam |
mā sma śimantīnī kācij janayet putram idṛśam ||7||

tathā coktam—

alabdhaṁ caiva lipseta labdhaṁ rakṣet prayatnataḥ |
rakṣitaṁ vardhayec caiva vṛddhaṁ pātreṣu nikṣipet ||8||

yato'labdham icchato'rtha-yogād arthasya prāptir eva | labdhasyāpy arakṣitasya nidher api
svayaṁ vināśaḥ | api ca, avardhamānaś cārthaḥ kāle svalpa-vyayo'py añjanavat kṣayam eti |
naupabhujyamānaś ca niṣprayojana eva saḥ | tathā coktam—

dhanena kiṁ yo na dadāti nāśnute
balena kiṁ yaś ca ripūn na bād hate |
śrutena kiṁ yo na ca dharmam ācāret
kiṁ ātmanā yo na jitendriyo bhavet ||9||

yataḥ,

jala-bindu-nipātena kramaśaḥ pūryate ghaṭaḥ |
sa hetuḥ sarva-vidyānām dharmasya ca dhanasya ca ||10||

dānopabhoga-rahitā divasā yasya yānti vai |
sa karma-kāra-bhastreva śvasann api na jīvati ||11||

iti saṁcintya nandaka-sajīvaka-nāmānau vṛṣabhau dhuri niyojya śakataṁ nānāvidha-dravya-
pūrṇam kṛtvā vāñijyena gataḥ kaśmīram prati | anyac ca—

añjanasya kṣayam dṛṣtvā valmīkasya ca sañcayam |
avandhyaṁ divasaṁ kuryād dānādhyayana-karmabhiḥ ||12||

yataḥ—

ko'tibhāraḥ samarthānām kiṁ dūram vyavasāyinām |
ko videśaḥ savidyānām kaḥ paraḥ priya-vādinām ||13||

atha gacchatas tasya sudurga-nāmni mahāraṇye sañjīvako bhagna-jānur nipatitaḥ | tam ālokya vardhamāno'cintayat—

karotu nāma nīti-jño vyavasāyam itas tataḥ |
phalaṁ punas tad eva syād yad vidher manasi sthitam ||14||

kintu—

vismayaḥ sarvathā heyāḥ pratyūhaḥ sarva-karmaṇām |
tasmād vismayam utsrjya sādhye siddhir vidhīyatām ||15||

iti saṁcintya sañjīvakaṁ tatra parityajya vardhamānaḥ punaḥ svayaṁ dharmapuram nāma nagaram gatvā mahākāyam anyam vṛṣabham ekaṁ samānīya dhuri niyojya calitaḥ | tataḥ sañjīvako'pi katham katham api khura-traye bharam kṛtvotthitaḥ | yataḥ—

nimagnasya payo-rāsau parvatāt patitasya ca |
takṣaṇepi daṣṭasya āyur marmāṇi rakṣati ||16||

nākāle miryate jantur viddhaḥ śara-śatair api |
kuśāgreṇaiva saṁsprṣṭaḥ prāpta-kālo na jīvati ||17||

araksitaṁ tiṣṭhati daiva-raksitaṁ
suraksitaṁ daiva-hataṁ vinaśyati |
jīvaty anātho'pi vane visarjitaḥ
kṛta-prayatno'pi gr̥he na jīvati ||18||

tato dīneṣu gacchatsu sañjīvakaḥ svecchāhāra-vihāram kṛtvāraṇyam bhrāmyan hr̥ṣṭa-puṣṭāṅgo balavan nanāda | tasmin vane piṅgalaka-nāmā simhaḥ sva-bhujopārjita-rājya-sukham anubhavan nivasati | tathā cuktam—

nābhiseko na saṁskāraḥ simhasya kriyate mrgaiḥ |
vikramārjita-rājyasya svayam eva mṛgendratā ||19||

sa caikadā pipāsākulitaḥ pānīyam pātum yamunā-kaccham agacchat | tena ca tatra simhenānanubhūta-pūrvakam akāla-ghana-garjitam iva sañjīvaka-narditam aśrāvi | tac chrutvā pānīyam apītvā sa-cakitaḥ parivṛtya sva-sthānam āgatya kim idam ity ālocayam tūṣṇīm sthitaḥ | sa ca tathāvidhaḥ karaṭa-kadamanakābhyām asya mantri-putrābhyām dr̥ṣṭaḥ | taṁ tathāvidham dr̥ṣṭvā damanakaḥ karaṭakam āha—sakhe karaṭaka ! kim ity ayam udakārthī svāmī pānīyam apītvā sacakito mandam mandam avatiṣṭhate |

karaṭako brūte—mitra damanaka ! asman-matenāsya sevaiva na kriyate | yadi tathā bhavati tarhi kim anena svāmi-ceṣṭānirūpeṇāsmākam | yato'nena rājñā vināparādhenā ciram avadhīritābhyām āvābhyām mahad-duḥkham anubhūtam |

sevayā dhanam icchadbhiḥ sevakaiḥ paśya yat kṛtam |
svātantryam yac charīrasya mūḍhais tad api hāritam ||20||

aparam ca—

śīta-vātātapa-kleśān sahante yān parāśritāḥ |
tad-amśenāpi medhāvī tapas taptvā mukhī bhavet ||21||

anyac ca—

etāvaj janmasāphalyam dehinām iha dehiṣu |
prāṇair arthair dhiyā vācā śreya evācaret sadā ||22||

aparam ca—

ehi gaccha patottiṣṭha vada maunaṁ samācara |
iti vitrasta-sāraṅga-netrayā ko na vañcitaḥ ||23||

kim ca—

abudhair artha-lābhāya paṇya-strībhir iva svayam |
ātmā samskṛtya samskṛtya paropakaraṇī-kṛtaḥ ||24||

kim ca—

yā prakṛtyaiva capalā nipataty aśucāv api |
svāmīno bahu manyante drṣṭim tām api sevakāḥ ||25||

aparam ca—

maunān mūrkhāḥ pravacana-paṭur bātulo jalpako vā
kṣāntiyā bhīrur yadi na sahate prāyaśo nābhijātaḥ |
dhṛṣṭaḥ pārśve vasati niyatam dūrataś cāpragalbhaḥ
sevā-dharmaḥ parama-gahano yoginām apy agamyaḥ ||26||

viśeṣataś ca—

praṇamaty unnati-hetor jīvita-hetor vimuñcati prāṇān |
duḥkhīyati sukha-hetoḥ ko mūḍhaḥ sevakād anyaḥ ||27||

damanako brūte—mitra sarvathā manasāpi naitat kartavyam, yataḥ—

katham nāma na sevyante yatnataḥ parameśvarāḥ |
acireṇaiva ye tuṣṭāḥ pūrayanti manorathān ||28||

anyac ca—

kutaḥ sevā-vihīnānām cāmaroddhūta-sampadaḥ |
uddaṇḍa-dhavala-cchatram vāji-vāraṇa-vāhinī ||29||

karāṭako brūte—tathāpi kim anenāsmākam vyāpāreṇa | yato'vyāpāreṣu vyāpāraḥ sarvathā
pariharaṇīyaḥ | paśya—

avyāpāreṣu vyāpāram yo naraḥ kartum icchati |
sa eva nidhanam yāti kilotpaṭīva vānaraḥ ||30||

damanakaḥ pṛcchati--katham etat ?

karakaṭaḥ kathayati—

kathā 1

asti magadha-deśe dharmāraṇya-saṁnihita-vasudhāyām śubhadatta-nāmnā kāyasthena
vihāraḥ kartum ārabdhaḥ | tatra karapatradārya-māṇaika-stambhasya kiyad dūrasphāṭitasya
kāṣṭha-khaṇḍa-dvaya-madhye kīlakaḥ sūtra-dhāreṇa nihitaḥ | tatra balavān vānara-yūthaḥ
krīdann āgataḥ | eko vānaraḥ kāla-prerita iva taṁ kīlakam hastābhyām dhṛtvopaviṣtam |
anantaram sa ca sahaja-capalatayā mahatā prayatnena taṁ kīlakam ākr̥ṣṭavān | ākr̥ṣṭe ca
kīlake cūrṇitāṇḍa-dvayaḥ pañcatvaṁ gataḥ | ato'haṁ bravīmi—avyāpareṣu vyāpāram ity ādi |

damanako brūte—tathāpi svāmi-ceṣṭā-nirūpaṇam sevakenāvaśyam karaṇīyam |

karakaṭako brūte—sarvasminn adhikāre ya eva niyuktaḥ pradhāna-mantrī sa karotu |
yato'nujīvinā parādhikāra-carcā sarvathā na kartavyā | paśya—

parādhikāra-carcā yaḥ kuryāt svāmi-hitecchayā |
sa viśīdati cītkārād gardabhas tāḍito yathā ||31||

damanakaḥ pṛcchati--katham etat ?

karakaṭako brūte—

kathā 2

asti vārāṇasyām karpūra-paṭako nāma rajakaḥ | sa rātrau gāḍha-nidrāyām prasuptaḥ | tad-
anantaram tad-gr̥ha-dravyāṇi hartum cauraḥ praviṣṭaḥ | tasya prāṅgaṇe gardabho baddhas
tiṣṭhati | kukkuraś copaviṣṭo'sti | atha gardabhaḥ śvānam āha—sakhe ! bhavatas tāvad ayam
vyāpāraḥ | tat kim iti tvam uccaiḥ śabdaṁ kṛtvā svāminam na jāgarayasi |

kukkuro brūte—bhadra ! mama niyogasya carcā tvayā na kartavyā | tvam eva kim na jānāsi
yathā tasyāharnīsam gr̥ha-rakṣām karomi | yato'yam cirān nirvṛto mamopayogaṁ na jānāti |
tenādhunāpi mamāhāra-dāne mandādarāḥ | yato vinā vidhura-darśanam svāmina upajīviṣu
mandādarā bhavanti |

gardabho brūte—śṛṇu re barbara !
yācate kārya-kāle yaḥ sa kim-bhr̥tyaḥ sa kim-suhr̥t |

kukkuro brūte—

bhr̥tyān sambhāṣayed yas tu kārya-kāle sa kim-prabhuh̥ ||32||

yataḥ—

āśritānām bhṛtau svāmi-sevāyām dharma-sevane |
putrasyotpādane caiva na santi pratihastakāḥ ||33||

tato gardabhaḥ sa-kopam āha—are duṣṭa-mate ! pāpīyāms tvam yad vipattau svāmi-kārye
upekṣām karoṣi | bhavatu tāvat | yathā svāmī jāgariṣyati, tan mayā kartavyam | yataḥ—
pṛṣṭhataḥ sevayed arkam jāṭharena hutāśanam |
svāminām sarva-bhāvena paralokam amāyayā ||34||

ity uktvātīva cītkāra-śabdām kṛtavān | tataḥ sa rajakas tena cītkāreṇa prabuddho nidrā-
bhaṅga-kopād utthāya gardabham laguḍena tādayāmāsa | tenāsau pañcatvam agamat |
ato'ham bravīmi—parādhikāra-carcām ity ādi | paśya, paśūnām anveṣaṇam evāsman-niyogaḥ |
sva-niyoga-carcā kriyatām | kintv adya tayā carcayā na prayojanam | yata āvayor bhakṣita-
śeṣāhāraḥ pracuro'sti |

damanakaḥ saroṣam āha—katham āhārārthī bhavān kevalam rājānam sevate ? etad ayuktam
uktam tvayā | yataḥ—

suhṛdām upakāra-kāraṇād
dviṣatām apy apakāra-kāraṇāt |
nṛpa-samśraya iṣyate budhair
jāṭharam ko na bibharti kevalam ||35||

jīvite yasya jīvanti viprā mitrāṇi bāndhavāḥ |
saphalam jīvitam tasya ātmārthe ko na jīvati ||36||

api ca—

yasmin jīvati jīvanti bahavaḥ sa tu jīvatu |
kāko'pi kim na kurute cañcvā svodara-pūraṇam ||37||

paśya—

pañcabhir yāti dāsatvam purāṇaiḥ ko'pi mānavaḥ |
ko'pi lakṣaiḥ kṛti ko'pi lakṣair api na labhyate ||38||

anyac ca—

manuṣya-jātau tulyāyām bhṛtyatvam ati-garhitam |
prathamo yo na tan nāpi sa kim jīvatsu gaṇyate ||39||

tathā coktam—

vāji-vāraṇa-lohānām kāṣṭha-pāṣāṇa-vāsasām |
nārī-puruṣa-toyānām antaram hada-hantaram ||40||

tathā hi svalpam apy atiricyate—

svalpa-snāyu-vasāvaśeṣa-malinam nirmāmsam apy asthikam
śvā labdhvā paritoṣam eti na bhavet tasya kṣudhaḥ śāntaye |

siṁho jambukam aṅkam āgatam api tyaktvā nihanti dvipaṁ
sarvaḥ kṛcchra-gato'pi vāñchati janaḥ sattvānurūpaṁ phalam ||41||

aparaṁ ca, sevya-sevakayor antaraṁ paśya—

lāṅgūla-cālanam adhaś caraṇāvapātaṁ
bhūmau nipatya vadanodara-darśanaṁ ca |
śvā piṇḍadasya kurute gaja-puṅgavas tu
dhīraṁ vilokayati cāṭu-śataiś ca bhūṅkte ||42||

kiṁ ca—

yaj jīvyate kṣaṇam api prathitaṁ maṇuṣyair
vijñāna-vikrama-yaśobhir abhajyamānam |
tan nāma jīvitaṁ iha pravadanti taj-jñāḥ
kāko'pi jīvati cirāya baliṁ ca bhūṅkte ||43||

aparaṁ ca—

yo nātmaje na ca gurau na ca bhṛtya-varge
dīne dayāṁ na kurute na ca bandhu-varge |
kiṁ tasya jīvita-phalena maṇuṣya-loke
kāko'pi jīvati cirāya baliṁ ca bhūṅkte ||44||

aparam api—

ahita-hita-vicāra-śūnya-buddheḥ
śruti-samayair bahubhir bahiṣkṛtasya |
udara-bharaṇa-mātra-kevalecchoḥ
puruṣa-paśoś ca paśoś ca ko viśeṣaḥ ||45||

karāṭako brūte—āvāṁ tāvad apradhānau | tadāpy āvayoḥ kim anayā vicāraṇayā |

damaṅako brūte—kiyatā kālenāmātyāḥ pradhānatām apradhānatām vā labhante, yataḥ—

na kasyacit kaścīd iha svabhāvād
bhavaty udāro'bhimataḥ khalo vā |
loke gurutvaṁ viparītātāṁ vā
sva-ceṣṭitāny eva naraṁ nayanti ||46||

kiṁ ca—

āropyate śilā śaile yatnena mahatā yathā |
nipātyate kṣaṇenādhas tathātmā guṇa-doṣayoḥ ||47||

yāty adho'dhaḥ vrajaty uccair naraḥ svair eva karmabhiḥ |
kūpasya khanitā yadvat prakārasyeva kāraḥ ||48||

tad bhadram | svayātnāyatto hy ātmā sarvasya |

karatako brūte—atha bhavān kim bravīti ?

sa āha—ayaṁ tāvat svāmī piṅgalakaḥ kuto'pi kāraṇāt sa-cakitaḥ parivr̥tyopaviṣṭaḥ |

karatako brūte—

udīrito'rthaḥ paśunāpi gṛhyate
hayās ca nāgās ca vahanti coditāḥ |
anuktam apy ūhati paṇḍito janaḥ
pareṅgita-jñāna-phalā hi buddhayaḥ ||49||

ākāra-riṅgatair gatyā ceṣṭayā bhāṣaṇena ca |
netra-vaktra-vikāreṇa lakṣyate'ntargataṁ manaḥ ||50||

atra bhaya-prastāve prajñā-balenāham enaṁ svāminam ātmīyaṁ kariṣyāmi | yataḥ—

prastāva-sadṛśaṁ vākyaṁ sad-bhāva-sadṛśaṁ priyam |
ātma-śakti-samaṁ kopaṁ yo jānāti sa paṇḍitaḥ ||51||

karatako brūte—sakhe tvam sevānabhijñāḥ | paśya—

anāhūto viśed yas tu apr̥ṣṭo bahu bhāṣate |
ātmānaṁ manyate prītaṁ bhū-pālasya sa durmatīḥ ||52||

damanako brūte—bhadra ! katham ahaṁ sevānabhijñāḥ ? paśya—

kim apy asti svabhāvena sundaraṁ vāpy asundaram |
yad eva rocate yasmai bhavet tat tasya sundaram ||53||

yataḥ—

yasya yasya hi yo bhāvas tena tena hi taṁ naram |
anupraviśya medhāvī kṣipram ātma-vaśaṁ nayet ||54||

anyac ca—

ko'trety aham iti brūyāt samyag ādeśayeti ca |
ājñāṁ avitathāṁ kuryād yathā-śakti mahīpateḥ ||55||

aparam ca—

alpecchur dhṛtimān prājñāś chāyevānugataḥ sadā |
ādiṣṭo na vikalpeta sa rāja-vasatiṁ vaset ||56||

karatako brūte—kadācit tvāṁ anavasara-praveśād avagamyate svāmī |

sa cāha—astv evam | tathāpy anujīvinā svāmi-sāmnidhyam avaśyaṁ karaṇīyam | yataḥ—
doṣa-bhīter anārambhas tat kāpuruṣa-lakṣaṇam |

kair ajirṇa-bhayād bhrātar bhojanam parihīyate ||57||

paśya—

āsannam eva nṛpatir bhajate manuṣyam
vidyā-vihīnam akulīnam asaṁstutaṁ vā |
prāyeṇa bhūmi-patayaḥ pramadā-latās ca
yaḥ pārśvato vasati taṁ pariveṣṭayanti ||58||

karāṭako brūte—atha tatra gatvā kiṁ vakṣyati bhavān |

sa āha—śṛṇu ! kiṁ anurakto virakto vā mayi svāmīti jñāsyāmi |

karāṭako brūte—kiṁ taj jñāna-lakṣaṇam |

damanako brūte—śṛṇu—

dūrād avekṣaṇam hāsaḥ sampraśneṣv ādaro bhṛṣam |
parokṣe'pi guṇa-slāghā smaraṇam priya-vastuṣu ||59||

asevake cānuraktir dānam sa-priya-bhāṣaṇam |
anuraktasya cihnāni doṣe'pi guṇa-saṅgrahaḥ ||60||

anyac ca--

kāla-yāpanam āśānām vardhanam phala-khaṇḍanam |
virakteśvara-cihnāni jānīyān matimān naraḥ ||61||

etaḥ jñātvā yathā cāyam mamāyatto bhaviṣyati | tathā vadiṣyāmi |

apāyasaṁ darśana-jām vipattim
upāya-sandarśana-jām ca siddhim |
medhāvino nīti-vidhi-prayuktām
puraḥ sphurantīm iva darśayanti ||62||

karāṭako brūte—tathāpy aprāpte prastāve na vaktum arhasi, yataḥ—

aprāpta-kālam vacanam bṛhaspatir api bruvan |
labhate buddhy-avajñānam avamānam ca bhārata ||63||

damanako brūte—mitra ! mā bhaiṣīḥ ! nāham aprāptāvasaram vacanam vadiṣyāmi | yataḥ—

āpady unmārga-gamane kārya-kālātyayeṣu ca |
aprṣṭo'pi hitānveṣi brūyāt kalyāṇa-bhāṣitam ||64||

yadi ca prāptāvasareṇāpi mayā mantrō na vaktavyas tadā mantrītvam eva mamānupapannam |
yataḥ—

kalpayati yena vṛttim yena ca loke praśasyate |

sa guṇas tena guṇinā rakṣyaḥ samvardhanīyaś ca ||65||

tad bhadra ! anujānīhi mām | gacchāmi |

karāṭako brūte—śubham astu | śivās te panthānaḥ | yathābhilaṣitam anuṣṭhīyatām iti |

tato damanako vismita iva piṅgalaka-samīpaṁ gataḥ | atha dūrād eva sādaram rājñā
praveśitaḥ sāṣṭāṅga-praṇipātaṁ praṇipatyopaviṣṭaḥ | rājāha—cirād drṣṭo'si |

damanako brūte—yadyapi mayā sevakena śrīmad-devapādānām na kimcit prayojanam asti,
tathāpi prāpta-kālam anujīvinā sāmnidhyam avaśyam kartavyam ity āgato'smi | kim ca—

dantasya nirgharṣaṇakena rājan
karṇasya kaṇḍūyanakena vāpi |
tṛṇena kāryam bhavatiśvarāṇām
kim aṅga-vāk-pāṇi-matā nareṇa ||66||

yadyapi cireṇāvadhīritasya deva-pādair me buddhi-nāśaḥ śakyate, tad api na śaṅkanīyam |
yataḥ—

kadarthitasyāpi ca dhairya-vṛtter
buddher vināśo nahi śaṅkanīyaḥ |
adhaḥ-kṛtasyāpi tanūnapāto
nādhaḥ śikhā yāti kadācid eva ||67||

deva ! tat sarvathā viśeṣajñena svāminā bhavitavyam | yataḥ—

maṇir luṭhati pādeṣu kācaḥ śirasi dhāryate |
yataivaṣṭe tathaivāstām kācaḥ kāco maṇir maṇiḥ ||68||

anyac ca—

nirviśeṣo yadā rājā samaṁ sarveṣu vartate |
tadodyama-samarthānām utsāhaḥ parihīyate ||69||

kim ca—

trividhāḥ puruṣā rājann uttamādhama-madhyamāḥ |
niyojayet tathaivaitāms trividheṣv eva karmasu ||70||

yataḥ—

sthāna eva nijyojyante bhṛtyāś cābharaṇāni ca |
nahi cūḍamaṇiḥ pāde nūpuraṁ śirasā kṛtam ||71||

api ca—

kanaka-bhūṣaṇa-saṅgrahaṇocito
yadi maṇis trapuṇi praṇidhīyate |

na sa virauti na cāpi na śobhate
bhavati yojayitur vacanīyatā ||72||

anyac ca—
mukṛte ropitā kācaś caraṇābharaṇe maṇiḥ |
nahi doṣo maṇer asti kintu sādhor avijñatā ||73||

paśya—
buddhimān anurakto'yam ayaṁ śūra ito bhayam |
iti bhṛtya-vicārajño bhṛtyair āpūryate nṛpaḥ ||74||

tathā hi—
aśvaḥ śastraṁ śāstraṁ vīṇā vāṇī naraś ca nārī ca |
puruṣa-viśeṣaṁ prāptā bhavanty ayogyās ca yogyās ca ||75||

anyac ca—
kiṁ bhaktenāsamarthena kiṁ śaktenāpakāriṇā |
bhaktaṁ śaktaṁ ca mām rājan nāvajñātuṁ tvam arhasi ||76||

yataḥ—
avajñānād rājño bhavati mati-hīnaḥ parijanas
tatas tat-prāmāṇyād bhavati na samīpe budha-janaḥ |
budhais tyakte rājye na hi bhavati nītir guṇavatī
vipannāyām nītau sakalam avaśaṁ sīdati jagat ||77||

aparaṁ ca—
janaṁ janapadā nityam arcayanti nṛpārcitam |
nṛpeṇāvamato yas tu sa sarvair avamanyate ||78||

kiṁ ca—
bālād api gṛhītavyaṁ yuktam uktaṁ maṇiśibhiḥ |
raver aṣṭaye kiṁ na pradīpasya prakāśanam ||79||

piṅgalako'vadat—bhadra damanaka ! kim etat ? tvam asmadiya-pradhānāmātya-putra
iyantaṁ kālaṁ yāvat kuto'pi khala-vākyān nāgato'si | idānīm yathābhīmatāṁ brūhi |

damanako brūte—deva ! pṛcchāmi kimcit | ucyatām | udakārthī svāmī pānīyam apītvā kim iti
vismita iva tiṣṭhati |

piṅgalako'vadat—bhadram uktaṁ tvayā | kintv etad rahasyaṁ vaktuṁ kācid viśvāsa-bhūmir
nāsti | tathāpi nibhṛtaṁ kṛtvā kathayāmi | śṛṇu, samprati vanam idam apūrva-
sattvādhiṣṭhitam ato'smākaṁ tyājyaṁ | anena hetunā vismito'smi | tathā ca śruto mayāpi
mahān apūrva-śabdaḥ | śabdānurūpeṇāsya prāṇino mahatā balena bhavitavyam |

damanako brūte—deva ! asti tāvad ayaṁ mahān bhaya-hetuḥ | sa śabdo'syābhir apy ākarṇitaḥ
| kintu sa kiṁ mantrī yaḥ prathamam bhūmi-tyāgam paścād yuddham copaviśati asmin
kārya-sandehe bhṛtyānām upayoga eva jñātavyaḥ | yataḥ—

bandhu-strī-bhṛtya-vargasya buddheḥ sattvasya cātmanaḥ |
āpan-nikaṣa-pāṣāṇe naro jñāti sāratām ||80||

siṁho brūte—bhadra ! mahatī śaṅkā mām bādhatē |

damanakaḥ punar āha svagatam—anyathā rājya-sukham parityajya sthānāntaram gantuṁ
katham mām sambhāṣase ? prakāśam brūte—deva ! yāvad aham jīvāmi tāvad bhayaṁ na
kartavyam | kintu karaṭakādayo'py āśvāsyantām yasmād āpat-pratikāra-kāle durlabhah
puruṣa-samavāyaḥ |

tatas tau damanaka-karaṭakau rājñā sarvasvenāpi pūjitaḥ bhaya-pratikāram pratijñāya calitau |
karaṭako gacchan damanakam āha—sakhe ! kiṁ śaktya-pratikāro bhaya-hetur aśakya-
pratikāro veti na jñātvā bhayopaśamaṁ pratijñāya katham ayaṁ mahā-prasādo gṛhītaḥ ?
yato'nupakurvāno na kasyāpy upāyanam gṛhṇīyād viśeṣato rājñāḥ | paśya—
yasya prasāde padmāste vijayaś ca parākrame |
mṛtyuś ca vasati krodhe sarva-tejomayo hi saḥ ||81||

tathā hi—

bālo'pi nāvamantavyo manuṣya iti bhūmipaḥ |
mahatī devatā hy eṣā nara-rūpeṇa tiṣṭhati ||82||

damanako vihasyāha—mitra ! tūṣṇīm āsyatām | jñātām mayā bhaya-kāraṇam | balivardana-
narditam tat | vṛṣabhās cāsmākam api bhakṣyāḥ | kiṁ punaḥ siṁhasya |

karaṭako brūte—yady evam tadā kim punaḥ svāmi-trāsas tatraiva kim iti nāpanītaḥ |

damanako brūte—yadi svāmi-trāsas tatraiva mucyate tadā katham ayaṁ mahā-prasāda-lābhaḥ
syāt | aparām ca—

nirapekṣo na kartavyo bhṛtyai svāmī kadācana |
nirapekṣam prabhuṁ kṛtvā bhṛtyaḥ syād dadhi-karṇavat ||83||

karaṭakaḥ pṛcchati--katham etat ?

damanakaḥ kathayati—

asty uttara-pathe'rbudaśikhara-nāmni parvate durdānto nāma mahā-vikramaḥ siṁhaḥ | tasya
parvata-kandaram adhiśayānasya kesarāgraṁ kaścīn mūṣikaḥ pratyahaṁ chinatti | tataḥ
kesarāgraṁ lūnaṁ dr̥ṣtvā kupito vivarāntargataṁ mūṣikam alabhamāno'cintayat—

kṣudra-śatrur bhaved yas tu vikramān naiva labhyate |
tam āhantum puraskāryaḥ sadṛśas tasya sainikaḥ ||84||

ity ālocya tena grāmaṁ gatvā viśvāsaṁ kṛtvā dadhikarṇa-nāmā biḍālo yatnevāniya
māmsāhāraṁ dattvā sva-kandare sthāpitaḥ | anantaram tad-bhayān mūṣiko'pi vilān na
niḥsarati | tenāsau siṁho'kṣata-keśaraḥ sukhaṁ svapiti | mūṣika-śabdaṁ yadā yadā śṛṇoti,
tadā tadā māmsāhāra-dānena taṁ biḍālam saṁvardhayati |

ājñā-bhaṅgo narendrāṇāṁ brāhmaṇānāṁ anādaraḥ |
pṛthak śayya ca nārīṇāṁ aśastra-vihito vadhaḥ ||85||

tato deśa-vyavahārānabhijñāḥ saṁjīvakāḥ sabhayam upasṛtya sāṣṭāṅga-pātaṁ karaṭakam
praṇatavān | tathā coktam—

matir eva balād garīyasī yad-abhāve kariṇām iyaṁ daśā |
iti ghoṣayatīva ḍiṇḍimaḥ kariṇo hastipakāhataḥ kvaṇan ||86||

atha saṁjīvakāḥ sāśāṅkam āha—senāpate ! kiṁ mayā kartavyam | tad abhidhīyatām |

karaṭako brūte—vṛṣabha ! atra kānane tiṣṭhasi | asmad-deva-pādāravindaṁ praṇaya |

saṁjīvako brūte—tad-abhaya-vācaṁ me yaccha | gacchāmi |

karaṭako brūte—śṛṇu re balīvarda ! alam anayā śāṅkayā | yataḥ—

prativācam adatta keśavaḥ śapamānāya na cedi-bhūbhujē |
anuhūṅkurute ghana-dhvaṇim na hi gomāyu-rutāni kesarī ||87||

anyac ca—

ṛṇāni nonmūlayati prabhañjano
mṛdūni nīcaih praṇalāni sarvataḥ |
samucchritān eva tarūn prabādhatē
mahān mahaty eva karoti vikramam ||88||

tatas tau saṁjīvakam kiyad dūre saṁsthāpya piṅgalaka-saṁīpaṁ gatau | tato rājā sādaram
avalokitau praṇamyopaviṣṭau | rājāha—tvayā sa dr̥ṣṭaḥ ?

damanako brūte—deva ! dr̥ṣṭaḥ | kintu yad devena jñātam tat tathā | mahān evāsau devaṁ
draṣṭum icchati | kintu mahābalo'sau tataḥ sajjībhūyopaviśya dr̥ṣyatām | śabda-mātrād eva na
bhetavyam | tathā coktam—

śabda-mātrān na bhetyam ajñātvā śabda-kāraṇam |
śabda-hetuṃ parijñāya kuṭṭanī gauravam gatā ||89||

rājāha—katham etat ?

damanakaḥ kathayati---

kathā 4

asti śrī-parvata-madhye brahmapurākhyam nagaram | tac-chikhara-pradeśe ghaṇṭākarnō
nāma rākṣasaḥ prativasatīti jana-pravādaḥ śrūyate | ekadā ghaṇṭām ādāya palāyamānaḥ kaścic
cauro vyāghreṇa vyāpāditaḥ | tat-pāṇi-patitā ghaṇṭā vānaraiḥ prāptā | vānarās tām ghaṇṭām
anukṣaṇam vādayanti | tato nagara-janaiḥ sa manuṣyaḥ khādito dr̥ṣṭaḥ pratikṣaṇam ghaṇṭā-
ravaś ca śrūyate | anantaram ghaṇṭākarnāḥ kupito manuṣyān khādati ghaṇṭām ca vādayatīty
uktvā sarve janā nagarāt palāyitāḥ | tataḥ karālayā nāma kuṭṭanyā vimṛśyānavaro'yaṃ ghaṇṭā-
nādaḥ | tat kim markaṭā ghaṇṭām vādayantīti svayam vijñāya rājā vijñāpitaḥ—deva ! yadi
kiyaḍ dhanopakṣayaḥ kriyate, tadāham enam ghaṇṭākarnam sādhyāmi |

tato rājā tasyai dhanam dattam | kuṭṭanyā maṇḍalam kṛtvā tatra gaṇeśādi-pūjā-gauravam
darśayitvā svayam vānara-priya-phalāny ādāya vanam praviśya phalāny ākirṇāni | tato
ghaṇṭām parityajya vānarāḥ phalāsaktā babhūvuḥ | kuṭṭanī ca ghaṇṭām gṛhītvā nagaram āgatā
sarva-jana-pūjyābhavat | ato'ham bravīmi—śabda-mātrān na bhetyam ity ādi | tataḥ
samjīvakam āñīya darśanam kāritavantau | paścāt tatraiva parama-prītyā nivasati |

--o)0(o--

atha kadācit tasya simhasya bhrātā stabdha-karṇa-nāmā simhaḥ samāgataḥ | tasyātithyam
kṛtvā simham upaveśya piṅgalakas tad-āhārāya paśum hantum calitaḥ | atrāntare samjīvako
vadati—deva ! adya hata-mṛgāṇām māmsāni kva ?

rājāha—damanaka-karaṭakau jānītaḥ |

samjīvako brūte—jñāyatām kim asti nāsti vā ?

simho vimṛśyāha—nāsty eva tat |

samjīvako brūte—katham etāvan māmsam tābhyām khāditam ?

rājāha—khāditam vyayitam avadhīritam ca | pratyaham eṣa kramaḥ |

samjīvako brūte—katham śrīmad-deva-pādānām agocareṇaiva kriyate ?

rājāha—madiyāgocareṇaiva kriyate |

atha samjīvako brūte—naitad ucitam | tathā coktam—

nānivedya prakurvīta bhartuḥ kimcid api svayam |
kāryam āpat-pratikārād anyatra jagati-pate ||90||

anyac ca—

kamaṇḍalūpamo`mātyas tanu-tyāgī bahu-grahaḥ |
nṛpate kiṅkṣaṇo mūrkhō daridraḥ kimvarātakaḥ ||91||

sa hy amātyaḥ sadā śreyān kākinīm yaḥ pravardhayet |
koṣaḥ koṣavataḥ prāṇāḥ prāṇāḥ prāṇā na bhūpateḥ ||92||

kiṁ cārthair na kulācāraiḥ sevātām eti pūruṣaḥ |
dhana-hīnaḥ sva-patnyāpi tyajyate kiṁ punaḥ paraiḥ ||93||

etac ca rājñāḥ pradhānam dūṣaṇam—

ativyayo`napekṣā ca tathārjanam adharmataḥ |
moṣaṇam dūra-samsthānām koṣa-vyasanam ucyate ||94||

yataḥ—

kṣipram āyatam anālocya vyayamānaḥ sva-vāñchayā |
parikṣīyata evāsau dhanī vaiśravaṇopamaḥ ||95||

stabdhakarṇo brūte—śṛṇu bhrātaḥ cirāśritād etau damanaka-karaṭakau sandhi-vigraha-
kāryādhikāriṇau ca kadācid arthādhikāre na niyoktavyau | aparam ca niyoga-prastāve yan
mayā śrutam tat kathyate |

brāhmaṇaḥ kṣatriyo bandhur nādhikāre praśasyate |
brāhmaṇaḥ siddham apy artham kṛcchreṇāpi na yacchati ||96||

niyuktaḥ kṣatriyo dravye khaḍgaṁ darśayate dhruvam |
sarvasvam grasate bandhur ākramya jñāti-bhāvataḥ ||97||

aparādhe`pi niḥsaṅko niyogī cira-sevakaḥ |
sa svāminam avajñāya carec ca niravagrahaḥ ||98||

upakartādhikāra-sthaḥ svāparādham na manyate |
upakāram dhvajī-kṛtya sarvam eva vilumpati ||99||

upamśu-krīḍito`mātyaḥ svayam rājāyate yataḥ |
avajñā kriyate tena sadā paricayād dhruvam ||100||

antar-duṣṭaḥ kṣamā-yuktaḥ sarvānartha-karaḥ kila |
śakuniḥ śakaṭāraś ca dṛṣṭāntāv atra bhūpate ||101||

sadāmatyo na sādhyah syāt samṛddhaḥ sarva eva hi |
siddhānām ayam ādeśaḥ ṛddhiś citta-vikāriṇī ||102||

prāptārtha-grahaṇam dravya-parivarto'nurodhanam |
upekṣā buddhi-hīnatvaṁ bhogo'mātyasya dūṣaṇam ||103||

niyogy artha-grahopāyo rājñā nitya-parīkṣaṇam |
pratipatti-pradānam ca tathā karma-viparyayaḥ ||104||

nipīditā vamanī uccair antaḥ-sāraṁ mahīpateḥ |
duṣṭa-vraṇā iva prāyo bhavanti hi niyoginaḥ ||105||

muhur niyoginī bādhyā vasudhārā mahīpate |
sakṛt kim pīditam snāna-vastraṁ muñced dhṛtam payaḥ ||106||

etat sarvaṁ yathāvasaraṁ jñātvā vyavahartavyam |

siṁho brūte—asti tāvad evam | kintv etau sarvathā na mama vacana-kāriṇau |

stabdhakarṇo brūte—etat sarvaṁ anucitam sarvathā | yataḥ—

ājñā-bhaṅga-karān rājā na kṣameta sutān api |
viśeṣaḥ ko nu rājñāś ca rājñāś citra-gatasya ca ||107||

stabdhasya naśyati yaśo viṣam asya maitrī
naṣṭendriyasya kulam artha-parasya dharmah |
vidyā-phalaṁ vyasaninaḥ kṛpaṇasya saukhyaṁ
rājyaṁ pramatta-sacivasya narādhipasya ||108||

aparaṁ ca—

taskarebhyo niyuktebhyaḥ śatrubhyo nṛpa-vallabhāt |
nṛpatir nija-lobhāc ca prajā rakṣet piteva hi ||109||

bhrātaḥ ! sarvathāsmad-vacanaṁ kriyatām | vyavahāro'py asmābhiḥ kṛta eva | ayam
saṁjivakaḥ sasya-bhakṣako'rthādhikāre niyujiyatām |

etad-vacanāt tathānuṣṭhite sati tad ārabhya piṅgalaka-saṁjivakayoḥ sarva-bandhu-parityāgena
mahatā snehena kālo'tivartate | tato'nujivinām apyāhāra-dāne śaithilya-darśanād damanaka-
karaṭakāv anyonyaṁ cintayataḥ | tad āha damanakaḥ karaṭakam—mitra ! kim kartavyam ?
ātma-kṛto'yaṁ doṣaḥ | svayaṁ kṛte'pi doṣe paridevanam apy anucitam | tathā coktam—

svarna-rekhām ahaṁ sprṣtvā baddhvātmānaṁ ca dūtikā |
āditsus ca maṇim sādhuḥ sva-doṣād duḥkhitā ime ||110||

karatako brūte--katham etat ?

damanakaḥ kathayati—

kathā 5

asti kāñcanapura-nāmni nagare vīravikramo rājā | tasya dharmādhikāriṇā kaścin nāpito
vadhyā-bhūmiṃ nīyamānaḥ kandarpaketu-nāmnā parivrājakena sādhu-dvitiyakena nāyaṃ
hantavyaḥ ity uktvā vastrāñcalena dhṛtaḥ | rāja-puruṣā ūcuḥ—kim iti nāyaṃ vadhyaḥ |

sa āha—śrūyatām | svarṇa-rekhā ahaṃ sprṣtvā ity ādi paṭhati |

ta āhuḥ--katham etat ?

parivrājakaḥ kathayati—ahaṃ simhala-dvīpasya bhūpater jīmūtaketaḥ putraḥ dandarpaketur
nāma | madhye caturdaśyām āvirbhūta-kalpataru-tale ratnāvalī-kiraṇa-kabūtara-paryāṅka-
sthitā sarvālaṅkāra-bhūṣitā lakṣmīr iva vīnām vādayantī kanyā kācid dṛśyate iti | tato'ham
pota-vñijam ādāya potam āruhya tatra gataḥ | anantaram tatra gatvā paryāṅke'dhamagrā
tathaiva sāvalokitā | tatas tal-lāvaṇya-guṇākṛṣṭena mayāpi tat-paścāj jhampo dattaḥ | tad-
anantaram kanakapattanam prāpya svarṇa-prāsāde tathaiva paryāṅke sthitā vidyādhariḥ
upāśyamānā mayālokitā | tathāpy ahaṃ dūrād eva dṛṣtvā sakhīm prasthāpya sādaram
sambhāṣitaḥ | tat-sakhyā ca mayā prṣṭayā samākhyātam—eṣā kandarpakeli-nāmnā
vidyādhara-cakravartinaḥ putrī ratnamañjarī nāma pratijñāpitā vidyate | yaḥ kanakavartanam
sva-cakṣuṣāgatya paśyati, sa eva pitur agocarō'pi mām pariṇeṣyatīti manasaḥ saṅkalpaḥ | tad
enām gāndharva-vivāhena pariṇayatu bhavān |

atha tatra vṛtte gandharva-vivāhe tathā saha ramamāṇas tatrāham tiṣṭhāmi | tata ekadā rahasi
tayoktam—svāmin ! svecchayā sarvam idam upabhoktavyam | eṣā citra-gatā svarṇa-rekhā
nāma vidyādhariḥ na kadācit spraṣṭavyā | paścād upajāta-kautukena mayā svarṇarekhā sva-
hastena sprṣṭā | tathā citratayāpy ahaṃ caraṇa-padmena tāḍita āgatya sva-rāṣṭre patitaḥ |

atha duḥkhito'ham parivrajitaḥ pṛthivīm paribhrāmyann imām ngarīm anuprāptaḥ | atra
cātikānte divase gopa-grhe suptaḥ sann apaśyam | pradoṣa-samaye paśūnām pālanam kṛtvā
sva-geham āgato gopaḥ sva-vadhūm dūtyā saha kim api mantrayantīm apaśyat | tatas tām
gopīm tādayitvā stambhe baddhvā suptaḥ | tato'rdha-rātre etasya nāpitasya vadhūr dūti punas
tām gopīm upetyāvadat—tava virahānala-dagdho'sau smara-sara-jarjarito mumūrṣur iva
vartate | tathā cuktam—

rajanī-cara-nāthena khaṇḍite timire niśi |

yūnām manāmsi vivyādha dṛṣtvā dṛṣtvā manobhavaḥ ||111||

tasya tādṛśīm avasthām avalokya parikliṣṭa-manās tvām anuvartitum āgatā | tad aham
atrātmānam baddhvā tiṣṭhāmi | tvām tatra gatvā tam santoṣya satvaram āgamīṣyasi |
tathānuṣṭhite sati sa gopaḥ prabuddho'vadat—idānīm tvām pāpiṣṭhām jārāntikam nayāmi |

tato yadāsau na kimcid api brūte tadā kruddho gopaḥ—darpān mama vacasi pratyuttaram api na dadāsi ity uktvā kopena tena kartarikāmādāyāsya nāsikā chinnā | tathā kṛtvā punaḥ supto gopo nidrām upagataḥ | athāgatya gopī dūtīm apr̥cchat—kā vārtā ?

dūtyoktam—paśya mām | mukham eva vārtām kathayati |

anantaram sā gopī tathā kṛtvātmānam baddhvā sthitā | iyam ca dūtī tām chinna-nāsikām gr̥hītvā sva-gr̥ham praviśya sthitā | tataḥ prātar evānena nāpitenā sva-vadhūḥ kṣura-bhāṇḍam yācitā satī kṣuram ekam prādāt | tato samagra-bhāṇḍe prāpte samupajāta-kopo'yaṁ nāpitas tam kṣuram dūrād eva gr̥he kṣiptavān | atha kṛtārtarāyeyam me nāsikānena chinnety uktvā dharmādhikāri-samīpam etam ānītavati | sā ca gopī tena gopena punaḥ pṛṣṭovāca—are pāpa ! ko mām mahāsati virūpayitum samarthaḥ | mama vyavahāram akalmaṣam aṣṭau lokapālā eva jānanti, yataḥ—

āditya-candrāvanilānalaś ca
dyaaur bhūmir āpo hṛdayam yamaś ca |
ahaś ca rātriś ca ubhe ca sandhye
dharmaś ca jānāti narasya vṛttam ||112||

atathyāny api tathyāni darśayanti hi peśalāḥ |
same nimnonnatānīva citra-karma-vido janāḥ ||113||

utpanneṣu ca kāryeṣu matir yasya na hīyate |
sa nistarati durgāṇi gopī jāra-dvayam yathā ||114||

karāṭakaḥ pṛcchati—katham etat ?

kathā 6

damanakaḥ kathayati—asti dvāravatyām puryaṁ kasyacid gopasya vadhūr bandhakī | sā grāmasya daṇḍa-nāyakena tat-putreṇa ca samam ramate | tathā coktam—

nāgnis tṛpyati kāṣṭhānām nāpagānām mahodadhiḥ |
nāntakaḥ sarva-bhūtānām na puṁsām vāma-locanā ||115||
na dānena na mānena nārjavena na sevayā |
na śastreṇa na śāstreṇa sarvathā viṣamāḥ striyaḥ ||116||

yataḥ—

guṇāśrayam kīrti-yutam ca kāntam
patim ratijñam sadhanam yuvānam |
vihāya śīghram vanitā vrajanti
narāntaram śīla-guṇādi-hīnam ||117||

aparam ca—

na tādṛśīm prītim upaiti nārī
vicitra-śayyā śayitāpi kāmam |
yathā hi dūrvādi-vikīrṇa-bhūmau
prayāti saukhyaṃ para-kānti-saṅgāt ||118||

atha kadācit sā daṇḍa-nāyaka-putreṇa saha ramamāṇā tiṣṭhati | atha daṇḍa-nāyako'pi rantum
tatrāgataḥ | tam āyāntaṃ dṛṣṭvā tat-putraṃ kusūle nikṣipya daṇḍanāyakena saha tathaiva
krīḍati | anantaraṃ tasya bhartā gopo goṣṭhāt samāgataḥ | tam avalokya gopyoktam—
daṇḍanāyaka ! tvaṃ lagudaṃ gr̥hītvā kopam darśayan satvaram gaccha | tathā tenānuṣṭhite
gopena gr̥ham āgatya pṛṣṭhā—kena kāryeṇa daṇḍanāyakaḥ samāgatyātra sthitaḥ ?

sā brūte—anyaṃ kenāpi kāryeṇa putrasyopari kruddhaḥ | sa ca māryamāṇo'py atrāgatya
praviṣṭo mayā kusūle nikṣipya rakṣitaḥ | tat-pitrā cānviṣyātra na dṛṣṭaḥ | ata evāyaṃ
daṇḍanāyakaḥ kruddha eva gacchati |

tataḥ sā tat-putraṃ kuṣulād bahiṣkr̥tya darśitavati | tathā coktam—

āhāro dviguṇaḥ strīṇāṃ buddhis tāsāṃ catur-guṇā |
ṣaḍ-guṇo vyavasāyaś ca kāmāś cāṣṭaguṇaḥ smṛtaḥ ||119||

ato'ham bravīmi—utapannesv api kāryeṣu ity ādi |

karāṭako brūte—astv evam | kintv anayor mahānanyognya-nisargopajāta-sneha katham
bhedayitum śakyaḥ ?

damanako brūte—upāyaḥ kriyatām | tathā coktam—

upāyena jayo yādṛg ripos tādṛṇ na hetibhiḥ |
upāya-jño'lpā-kāyo'pi na sūraiḥ paribhūyate ||120||

karāṭakaḥ pṛcchati—katham etat ?

damanakaḥ kathayati--

kathā 7

kasminścīt tarau vāyasa-dampatī nivasataḥ | tayoś cāpṛtyāni tat-koṭarāvasthiteṇa kṛṣṇa-
sarpeṇa khādītāni | tataḥ punar garbhavati vāyasī vāyasm āha—nātha ! tyajyatām ayaṃ vṛkṣaḥ
| atrāvasthita-kṛṣṇa-sarpeṇāvayoh santatiḥ satatāṃ bhakṣyate | yataḥ—
duṣṭā bhāryā ṣaṭham mitraṃ bhṛtyaś cottara-dāyakaḥ |
sa-sarpe ca gr̥he vāso mṛtyur eva na saṃśayaḥ ||121||

vāyaso brūte—priye ! na bhetaṇyam | vāraṃ vāraṃ mavaitasya soḍhaḥ | idānīm punar na
kṣantavyaḥ |

vāyasy āha—katham etena balavatā sārdhe bhavān vigrahītum samarthaḥ |

vāyaso brūte—alam anayā śaṅkayā | yataḥ—

buddhir yasya balam tasya nirbuddhes tu kuto balam |
paśya simho madonmattaḥ śaśakena nipātitaḥ ||122||

vāyasī vihasyāha--katham etat ?

vāyasaḥ kathayati—

kathā 8

asti mandara-nāmni parvate durdānto nāma simhaḥ | sa ca sarvadā paśūnām vadhaṁ kurvann
āste | tataḥ sarvaiḥ paśubhir militvā sa simho vijñaptaḥ—mṛgendra ! kim artham ekadā bahu-
paśu-ghātaḥ kriyate | yadi prasādo bhavati tadā vayam eva bhavad-āhārāya pratyaham
ekaikaṁ paśum upadḥaukayāmaḥ |

tataḥ simhenoktam—yady etad abhimataṁ bhavatām tarhi bhavatu tat |

tataḥ-prabhṛty ekaikaṁ paśum upakalpitaṁ bhakṣayann āste | atha kadācid vṛddha-śaśakasya
vāraḥ samāyātaḥ | so'cintayat—

trāsa-hetor vinītis tu kriyate jīvitāśayā |
pañcatvaṁ ced gamiṣyāmi kiṁ simhānunayena me ||123||

tan mandaṁ mandaṁ gacchāmi | tataḥ simho'pi kṣudhā-pīḍitaḥ kopāt tam uvāca—kutas
tvaṁ vilambya samāgato'si |

śaśako'bravīt—deva ! nāham aparādhī | āgacchan pathi simhāntareṇa balād dhṛtaḥ | tasyāgre
punar āgamanāya śapathaṁ kṛtvā svāminam nivedayitum atrāgato'sim |

simhaḥ sakopam āha—satvaram gatvā durātmānam darśaya | kva sa durātmā tiṣṭhati |

tataḥ śaśakas tam gṛhītvā gabhīra-kūpaṁ darśayitum gataḥ | tatrāgatya svayam eva paśyatu
svāmīty uktvā tasmin kūpa-jale tasya simhasyaiva pratibimbaṁ darśitavān | tato'sau
krodhādhmāto darpāt tasyopary ātmānam niḥṣipya pañcatvaṁ gataḥ | ato'ham bravīmi
buddhir yasya ity ādi |

vāyasy āha—śrutam mayā sarvam | samprati yathā kartavyam brūhi |

vāyaso'vadat—atrāsanne sarasi rāja-putraḥ pratyaham āgatya snāti | snāna-samaye mad-aṅgād
avatāritaṁ tīrtha-śilā-nihitaṁ kanaka-sūtraṁ cañcvā vidhṛtyānīyāsmiṁ koṭare dhārayiṣyasi |

atha kadācit snātum jalam praviṣṭe rāja-putre vāyasyā tad-anuṣṭhitam | atha kanaka-
sūtrānuseraṇa-pravṛttai rāja-puruṣais tatra taru-koṭare kṛṣṇa-sarpo dṛṣṭo vyāpāditaś ca |
ato'ham bravīmi—upāyena hi yac chakyam itena hi yac chakyam ity ādi |

karāṭako brūte—yady evaṃ tarhi gaccha | śivās te santu panthānaḥ |

tato damanakaḥ piṅgalaka-samīpaṃ gatvā praṇamyovāca—deva ! ātyantikam kim api mahā-
bhaya-kāri kāryam manyamānaḥ samāgato'smi | yataḥ—

āpady unmārga-gamane kārya-kālātyayeṣu ca |
kalyāṇa-vacanaṃ brūyād aprṣṭo'pi hito naraḥ ||124||

anyac ca—

bhogasya bhājanam rājā na rājā kārya-bhājanam |
rāja-kārya-paridhvamsī mantri doṣeṇa lipyate ||125||

tathā hi paśya | amātyānām eṣa kramaḥ |

varam prāṇa-parityāgaḥ śirasā vāpi kartanam |
na tu svāmi-padāvāpti-pātakecchor upekṣaṇam ||126||

piṅgalakaḥ sādaram āha—atha bhavān kiṃ vaktum icchati |

damanako brūte—deva ! samjīvakas tavopaya-sadṛśa-vyavahārīva lakṣyate | tathā cāsmat
sannidhāne śrīmad-deva-pādānām śakti-traya-nindām kṛtvā rājyam evābhilaṣati |

etac chrutvā, piṅgalakaḥ sabhayaṃ sāscaṛyaṃ matvā tūṣṇīm sthitaḥ | damanakaḥ punar āha—
deva ! sarvāmātya-parityāgam kṛtvaika evāyam yat tvāṃ sarvādhikāri kṛtaḥ | sa eva doṣaḥ |
yataḥ—

atyucchrite mantriṇi pārhive ca
viṣṭabhya pādāv upatiṣṭhate śrīḥ |
sā strī-svabhāvād asahā bharyasya
taylor dvayor ekataram jahāti ||127||

aparam ca—

ekam bhūmi-patiḥ karoti sacivam rājye pramāṇam yadā
tam mohāt śrayate madaḥ sa ca madālasyaena nirvidyate |
nirviṇṇasya padaṃ karoti hrdaye tasya svatantra-sprhā-
svātantrya-sprhayaḥ tataḥ sa nṛpateḥ prāṇān abhidruhyati ||128||

anyac ca—

viṣa-dagdhasya bhaktasya dantasya calitasya ca |
amātyasya ca duṣṭasya mūlād uddharaṇam sukham ||129||

kim ca—

yaḥ kuryāt sacivāyattām śriyaṁ tad-vyasane sati |
so'ndhavaj jagatī-pālaḥ sīdet sañcārakair vinā ||130||

sarva-kāryeṣu svecchātaḥ pravartate | tad atra pramāṇam svāmī | etaṁ ca jānāti |

na so'sti puruṣo loke yo na kāmayate śriyaṁ |
parasya yuvatim ramyām sādaram nekṣate'tra kaḥ ||131||

siṁho vimṛśyāha—bhadra ! yadyapy evaṁ tathāpi saṁjīvakena saha mama mahān snehaḥ |
paśya—

kurvann api vyalīkāni yaḥ priyaḥ priya eva saḥ |
aśeṣa-doṣa-duṣṭo'pi kāyaḥ kasya na vallabhaḥ ||132||

anyac ca—

apriyāny api kurvāṇo yaḥ priyaḥ priya eva saḥ |
dagdha-mandira-sāre'pi kasya vahnāv anādarah ||133||

damanakaḥ punare evāha—deva ! sa evātidoṣaḥ, yataḥ—

yasminn evādhikaṁ cakṣur ārohayati pārthivaḥ |
sute'mātye'py udāsine sa lakṣmyāśrīyate janaḥ ||134||

śṛṇu deva !

apriyasyāpi pathyasya pariṇāmaḥ sukhāvahaḥ |
vaktā śrotā ca yatrāsti ramante tatra sampadaḥ ||135||

tvayā ca mūla-bhr̥tyānapāsyāyam āgantukaḥ puraskṛtaḥ | etac cānucitaṁ kṛtam | yataḥ—
mūla-bhr̥tyān parityajya nāgantūn pratimānayet |
nātaḥ parataro doṣo rājya-bheda-karo yataḥ ||136||

siṁho brūte—kim āścaryam | mayā yad abhaya-vācam dattvānītaḥ saṁvardhitaś ca tat
kathaṁ mahyaṁ druhyati |

damanako brūte—deva !

durjano nārjavan yāti sevyamāno'pi nityasaḥ |
sveda-nābhyañjanopāyair̥ śvapuccham iva nāmitam ||137||

aparam ca—

svedito marditaś caiva rañjubhiḥ pariveṣṭitaḥ |
mukto dvādaśabhir varṣair̥ śva-pucchaḥ prakṛtim gataḥ ||138||

anyac ca—

vardhanaṁ vā sammānaṁ khalānāṁ prīṭaye kutaḥ |
phalanty amṛta-seke'pi na pathyāni viṣa-drumāḥ ||139||

ato'haṁ bravīmi—

apṛṣṭas tasya na brūyād yaś ca necchet parābhavam |
eṣa eva satāṁ dharmo viparīto'satāṁ mataḥ ||140||

tathā coktam—

snigdho'kuśalān nivārayati yas tat karma yan nirmalaṁ
sā strī yātu-vidhāyinī sa matimān yaḥ sadbhir abhyarcyate |
sā śrīr yā na madam karoti sa sukhī yas tṛṣṇayā mucyate
tan mitraṁ yat kṛtrimaṁ sa puruṣo yaḥ khidyate nendriyaiḥ ||141||

yadi sañjīvaka-vyasanādito'vijñāpito'pi svāmī na nivartate, tad īdṛṣe bhṛtye na doṣaḥ | tathā
ca—

nṛpaḥ kāmāsakto gaṇayati na kārye na ca hitaṁ
yatheṣṭaṁ svacchandaḥ pravicarati matto gaja iva |
tato māna-dhmātaḥ sa patati yadā śoka-gahane
tadā bhṛtye doṣān kṣipati na nijam vetty avinayam ||142||

piṅgalakaḥ svagatam—

na parasyāparādhena pareṣāṁ daṇḍam ācaret |
ātmanāvagatam kṛtvā badhniyāt pūjayec ca vā ||143||

tathā coktam—

guṇa-doṣāv anīcitya vidhinaṁ graha-nigrahe |
sva-nāśāya yathā nyasto darpāt sarpa-mukhe karaḥ ||144||

prakāśam brūte—tadā sañjīvakaḥ kim pratyādiśyatām |

damanakaḥ sa-sambhramam āha—deva ! mā maivam | etāvatā mantra-bhedo jāyate | tathā hy
uktam—

mantra-bijam idaṁ guptaṁ rakṣaṇīyaṁ yathā tathā |
manāg api na bhidyeta tad bhinnaṁ na prarohati ||145||

kim ca—

ādeyasya pradeyasya kartavyasya ca karmaṇaḥ |
kṣipram akriyamāṇasya kālaḥ pibati tad-rasam ||146||

tad avaśyam samārabdham mahatā prayatnena sampādanīyam | kim ca—

mantro yodhaḥ ivādhīraḥ sarvāṅgaiḥ saṁvṛtair api |

ciraṁ na sahaṭe sthātum parebhyo bheda-śaṅkayā ||147||

yady asau dr̥ṣṭa-doṣo'pi doṣān nivatyam sandhātavyas tad atīvānucitam | yataḥ—

sakṛd duṣṭam tu yo mitraṁ punaḥ sandhātum icchati |
sa mṛtyur eva gṛhṇāti garbham aśvatarī yathā ||148||

aṅgāṅgi-bhāvam ajñātvā katham sāmārthya-nirṇayaḥ |
paśya ṭiṭṭibha-mātreṇa samudro vyākulikṛtaḥ ||149||

siṁhaḥ pṛcchati--katham etat ?

damanakaḥ kathayati—

kathā 9

dakṣiṇa-samudra-tīre ṭiṭṭibha-dampatī nivasataḥ | tatra cāsanna-prasadā ṭiṭṭibhī bhartāram
āha—nātha ! prasava-yogya-sthānam nibhṛtam anusandhīyatām |

ṭiṭṭibho'vadat—bhārye, nanv idam eva sthānam prasūti-yogyam |

sā brūte—samudra-velayā vyāpyate sthānam etam |

ṭiṭṭibho'vadat—kim aham tvayā nirbalaḥ samudreṇa nigrāhītavyaḥ |

ṭiṭṭibhī vihasyāha—svāmin ! tvayā samudreṇa ca mahad antaram | athavā—

parābhavam paricchettuṁ yogyāyogyam ca veti yaḥ |
astīha yasya vijñānam kṛcchreṇāpi na sīdati ||150||

api ca—

anucita-kāryārambhaḥ svajana-virodho baliyasā spardhā |
pramadā-jana-viśvāso mṛtyor dvārāṇi catvāri ||151||

tataḥ kṛcchreṇa svāmi-vacanātmā tatraiva prasūtā | etat sarvaṁ śrutvā samudreṇāpi yac
chakti-jñānārtham tad-aṅḍāny avahr̥tāni | tataḥ ṭiṭṭibhī śokārtā bhartāram āha—nātha !
kaṣṭam āpatitam | tāny aṅḍāni me naṣṭāni |

ṭiṭṭibho'vadat—priye ! mā bhaiṣiḥ ity uktvā pakṣiṇām melakam kṛtvā pakṣi-svāmino
garuḍasya samīpam gataḥ | tatra gatvā sakala-vṛttāntam ṭiṭṭibhena bhagavato garuḍasya
purato niveditam—deva, samudreṇāham sva-gṛhāvasthito vināparādhanenaiva nigṛhītaḥ |

tatas tad-vacanam ākarṇya garutmanā prabhur bhagavān nārāyaṇaḥ sṛṣṭi-sthiti-pralaya-hetur
vijñaptaḥ | sa samudram aṅḍa-dānāyādideśa | tato bhagavad-ājñām maulau nidhāya

samudreṇa tāny aṇḍāni tiṭṭibhāya samarpitāni | ato'ham bravīmi—āṅgāṅgi-bhāvam ajñātvā ity ādi |

rājāha—katham asau jñātavyo droha-buddhir iti |

damanako brūte—yadāsau sa-darpaḥ śṛṅgāgra-praharaṇābhimukhaś cakitam ivāgacchati tadā jñāsyati svāmī | evam uktvā saṁjīvaka-saṁīpaṁ gataḥ | tatra gataś ca mandam mandam upasarpan vismitam ivātmānam adarśayat | saṁjīvakena sādaram uktam—bhadra ! kuśalam te |

damanako brūte—anujīvinām kutaḥ kuśalam | yataḥ—

sampattayaḥ parādhīnāḥ sadā cittam anirvṛttam |
sva-jīivite'py aviśvāsas teṣāṁ ye rāja-sevakāḥ ||152||

anyac ca—

ko'rthān prāpya na garvito viṣayīnaḥ kasyāpado'staṁ gataḥ
strībhiḥ kasya na khaṇḍitaṁ bhuvī manaḥ ko vāsti rājñām priyā |
kaḥ kālasya bhujāntaraṁ na ca gataḥ ko'rthī gato gauravaṁ
ko vā durjana-vāgurāsu patitaḥ kṣemeṇa yātaḥ pumān ||153||

saṁjīvakenoktam—sakhe ! brūhi kim etat ?

damanaka āha—kim bravīmi manda-bhāgyaḥ | paśya—

majjann api payorāśau labdhvā sarpāvalambanam |
na muñcati na cādatte tathā mugdho'smi samprati ||154||

yataḥ—

ekatra rāja-viśvāso naśyaty anyatra bāndhavaḥ |
kim karomi kva gacchāmi patit o duḥkha-sāgare ||155||

ity uktvā dīrghaḥ niḥśvasyopaviṣṭaḥ | saṁjīvako brūte—mitra ! tathāpi sa-vistaram manogatam ucyatām |

damanakaḥ sunibhṛtam āha—yadyapi rāja-viśvāso na kathanīyas tathāpi bhavān asmadīya-pratyayād āgataḥ | mayā paralokārthināvaśyam tava hitam ākhyeyam | śṛṇu, ayam svāmī tavopari vikṛta-buddhī rahasy uktavān –saṁjīvakam eva hatvā sva-parivāraṁ tarpayāmi |

etac chrutvā saṁjīvakaḥ paraṁ viśādam agamat | damanakaḥ punar āha—alam viśādena | prāpta-kālakāyam anuṣṭhīyatām | saṁjīvakaḥ kṣaṇam vimṛśyāha sva-gatam—suṣṭhu khalv idam ucyate | kim vā durjana-ceṣṭitam na vety etad vyavahārān nirṇetum na śakyate | yataḥ—

durjana-gamyā nāryaḥ prāyeṇāpātra-bhṛd bhavati rājā |
kṛpaṇānusāri ca dhanam devo giri-jaladhi-varṣi ca ||156||

kaścīd āśraya-saundaryād dhatte śobhām asajjanah |
pramadālocana-nyastam malīmasam ivāñjanam ||157||

ārādhyamāno nrpatiḥ prayatnān
na toṣam āyāti kim atra citram |
ayaṁ tv apūrva-pratimā-viśeṣo
yaḥ sevyamāno riputām upaiti ||158||

tad ayam aśakyarthaḥ prameyaḥ, yataḥ—

nimittam uddīśya hi yaḥ prakupyati
dhruvam sa tasyāpagame prasīdati |
akāraṇa-dveṣi manas tu yasya vai
katham janas tam paritoṣayisyati ||159||

kim mayāpakṛtam rājñah | athavā nirnimittāpakāriṇas ca bhavanti rājñah |

damanako brūte—evam etat | śṛṇu—

vijñaiḥ snigdhair upakṛtam api dveṣyatām eti kaiścit
sākṣād anyair apakṛtam api pṛitim evopayāti |
citram citram kim atha caritam naikabhāvāśrayāṇām
sevā-dharmaḥ parama-gahano yoginām apy agamyaḥ ||160||

anyac ca—

kṛta-śatam asatsu naṣtam subhāṣita-śatam ca naṣtam abudheṣu |
vacana-śatam avacana-kare buddhi-śatam acetane naṣtam ||161||

kim ca—

candana-taruṣu bhujāṅgā jaleṣu kamalāni tatra ca grāhāḥ |
guṇa-ghātinaś ca bhoge khalā na ca sukhāny avighnāni ||162||

mūlam bhujāṅgaiḥ kusumāni bhṛṅgaiḥ
śākhāḥ plavaṅgaiḥ śikharāṇi bhallaiḥ |
nāsty eva tac-candana-pādapasya
yan nāśritam duṣṭataraiś ca himsraiḥ ||163||

ayaṁ tāvat svāmī vāci madhuro viṣa-hṛdayo jñātaḥ | yataḥ—

dūrād ucchrita-pāñir ādra-nayanah protsāritārdhāsano
gādhālīṅgana-tat-paraḥ priya-kathā-praśneṣu dattādarah |
antarbhūta-viṣo bahir madhumayaś cātīva māyā-paṭuḥ
ko nāmāyam apūrva-nāṭaka-vidhir yaḥ śikṣito durjanaiḥ ||164||

tathā hi—

poto dustara-vāri-rāsitarāṇe dīpo'ndhakārāgame
nirvāte vyajanam madāndha-kariṇām darpopasāntyai sṛṇiḥ |
ittham tad bhuvi nāsti yasya vidhinā nopāya-cintā kṛtā
manye durjana-citta-vṛtti-haraṇe dhātāpi bhagnodyamaḥ ||165||

saṁjīvakah punar niḥśvasya—kaṣṭam bhoḥ ! katham aham sasya-bhakṣakah simhena
nipātayitavyaḥ ? yataḥ—

yayor eva samam vittam yayor eva samam balam |
tayor vivādo mantavyo nottamādhamayoḥ kvacit ||166||

ayuddhe hi yadā paśyen na kāñcid hitam ātmanaḥ |
yudhyamānas tadā prājño mriyate ripuṇā saha ||170||

+

aparam ca—

bhūmy-eka-deśasya guṇānvitasya
bhṛtyasya vā buddhimataḥ praṇāśaḥ |
bhṛtya-praṇāśo maraṇam nṛpāṇām
naṣṭāpi bhūmiḥ sulabhā na bhṛtyāḥ ||177||

damanako brūte—svāmin ! ko'yaṁ nūtano nyāyo yad arātim hatvā santāpaḥ kriyate ? tathā
coktam—

pitā vā yadi vā bhrātā putrī vā yadi vā suhṛt |
prāṇa-ccheda-karā rājñā hantavyā bhūtim icchatā ||178||

api ca—

dharmārtha-kāma-tattvajño naikānta-karuṇo bhavet |
nahi hastastham apy annam kṣamāvān bhakṣitum kṣamaḥ ||179||

kim ca—

kṣamā śatrau ca mitre ca yatīnām eva bhūṣaṇam |
aparādhiṣu sattveṣu nṛpāṇām saiva dūṣaṇam ||180||

aparam ca—

rājya-lobhād ahaṅkārād icchataḥ svāminaḥ padam |
prāyaścittam tu tasyaikam jīvotsargo na cāparam ||181||

anyac ca—

rājā ghrṇī brāhmaṇaḥ sarva-bhakṣī
strī cāvajñā duṣprakṛtiḥ sahāyaḥ |
preṣyaḥ pratipo'dhikṛtaḥ pramādī

tyājyā ime yaś ca kṛtaṁ na veti ||182||

viśeṣataś ca—

satyānṛtā ca paruṣā priya-vādinī ca
hiṁsrā dayātur api cārtha-parā vadānyā |
nitya-vyayā pracura-ratna-dhanāgamā ca
vārāṅganeva nṛpa-nītir aneka-rūpā ||183||

iti damanakena santoṣitaḥ piṅgalakaḥ svām prakṛtim āpannaḥ simhāsane samupaviṣṭaḥ |
damanakaḥ prahrṣṭa-manāḥ vijayatām mahārājaḥ śubham astu sarva-jagatām ity uktvā yathā-
sukham avasthitaḥ |

viṣṇu-śarmovāca—suhṛd-bhedaḥ śrutas tāvad bhavadbhiḥ |

rāja-putrā ūcuḥ—bhavat-prasādāc chrutaḥ | sukhino bhūtā vayam |

viṣṇuśarmābravīt—aparam apīdam astu—

suhṛd-bhedaś tāvad bhavatu bhavatām śatru-nilaye
khalāḥ kālākṛṣṭaḥ pralayam upasarpatv ahar-ahaḥ |
jano nityam bhūyāt sakala-sukha-sampatti-vasatiḥ
kathārambhe rambhye satatam iha bālo'pi ramatām ||184||

iti hitopadeśe suhṛd-bhedo nāma dvitīyaḥ
kathā-saṅgrahaḥ samāptaḥ

--o)0(o--

iii.

vigrahaḥ

atha punaḥ kathārambha-kāle rāja-putrā ūcuḥ—ārya ! rājaputrā vayam | tad vigrahaṁ śrotum
naḥ kutūhalam asti | viṣṇuśarmaṇoktam—yad evam bhavadbhyo rocate tat kathayāmi |
vigrahaḥ śrūyatām, yasyāyam ādyaḥ ślokaḥ—

haṁsaiḥ saha mayūrāṅgāṁ vigrahe tulya-vikrame |
viśvāsya vañcitā haṁsāḥ kākaiḥ sthitvāri-mandire ||1||

rāja-putrā ūcuḥ—katham etat ? viṣṇuśarmā kathayati—

asti karpūradvīpe padmakeli-nāmadheyam sarah | tatra hiraṇyagarbho nāma rājahamsaḥ
prativasati | sa ca sarvair jalacaraiḥ pakṣibhir militvā pakṣi-rājye'bhīktaḥ | yataḥ—

yadi na syān narapatiḥ samyañ-netā tataḥ prajā |
akarna-dhārā jaladhau viplaveteḥ naur iva ||2||

aparam ca—

prajāṃ samrakṣati nrpaḥ sāvārdhayati pārthivam |
vardhanād rakṣaṇam śreyas tad-abhāve sad apy asat ||3||

ekadāsau rājahamsaiḥ suvistirṇa-kamala-paryanke sukhāsīnaḥ parivāra-parivṛtas tiṣṭhati |
tataḥ kutaścid deśād āgatya dīrgha-mukho nāma bakaḥ praṇamyopaviṣṭaḥ | rājovāca—
dīrghamukha ! daśāntarād āgato'si | vārtām kathaya |

sa brūte—deva ! asti mahatī vārtā | tām ākhyātukāma eva satvaram āgato'ham | śrūyatām—

asti jambūdvīpe vindhyo nāma giriḥ | tatra citravarṇo nāma mayūraḥ pakṣirājo
nivasati | tasyānucaraiś caradbhiḥ pakṣibhir aham dagdhāracya-madhye carann
avalokitaḥ | pṛṣṭaś ca—kas tvam ? kutaḥ samāgato'si ?

tadā mayoktam—karpūradvīpasya rājacakravartino hiraṇyagarbhasya
rjahamsasyānucaro'ham, kautukād deśāntaram draṣṭum āgato'smi | etac chrutvā
pakṣibhir uktam—anayor deśayoḥ ko deśo bhadrataro rājā ca ?

tato mayoktam—āḥ kim evam ucyate mahad antaram | yataḥ karpūradvīpaḥ svarga
eva | rājahamsaś ca dvitīyaḥ svargapatiḥ katham varṇayitum śakyate | atra marusthale
patitā yūyam kim kurutha | asmad-deśe gamyatām |

tato'smad-vacanam ākarṇya sarva-pakṣiṇaḥ sakopā babhūvuḥ | tathā coktam—
payaḥ-pānam bhujāṅgānām kevalam viśa-wardhanam |
upadeśo hi mūrkhāṅām prakopāya na śāntaye ||4||

anyac ca—

vidvān evopadeṣṭavyo nāvidvāns tu kadācana |
vānarānupadiśyātha sthāna-bhraṣṭā yayuḥ khagāḥ ||5||

rājovāca—katham etat ?

dīrghamukhaḥ kathayati—

kathā 1

asti narmadā-tīre parvatopatya-kāyām viśālah śālmali-taruḥ | tatra nirmita-nīḍa-koḍe pakṣiṇaḥ
sukhena nivasanti | athaikadā varṣāsu nilapaṭair iva jaladhara-paṭalair āvrte nabhas-tale |
dhārā-sārair mahatī vṛṣṭir babhūva | tato vānarāms ca taru-tale'vasthitān śītākulān
kampamānān avalokya, kṛpayā pakṣibhir uktam—bho bho vānarāḥ ! śṛṇuta--
asmābhir nirmitā nīḍāś cañcu-mātrāhr̥tais tṛṇaiḥ |

hasta-pādādi-sainyuktā yūyam kim avasīdatha ||6||

tac chrutvā vānarair jātamarṣair ālocitam—aho ! nirvāta-nīḍa-garbhāvasthitāḥ sukhinaḥ
pakṣiṇo'smān nindanti | tad bhavatu tāvad vṛṣṭer upaśamaḥ |

anantaraṁ śānte pānīya-varṣe tair vānarair vṛkṣam āruhya, sarve nīḍa bhagnāḥ, teṣāṁ aṇḍāni
cādhaḥ pātītāni | ato'ham bravīmi vidvān evopadeṣṭavyaḥ ity ādi |

rājovāca—tatas taiḥ pakṣibhiḥ kim kṛtam ?

bakaḥ kathayati—tatas taiḥ pakṣibhiḥ kopād uktam—kenāsau rājahaṁso rājā kṛtaḥ ?

tato mayopajāta-kopenoktam—ayam yuṣmadiyo mayūraḥ kena rājā kṛtaḥ ?

etac chrutvā te pakṣiṇo mām hantum udyatāḥ | tato mayāpi sva-vikramo darśitaḥ | yataḥ—
anyadā bhūṣaṇaṁ puṁsaḥ kṣamā lajjeva yoṣitaḥ |
parākramaḥ paribhave vaiyātyaṁ surateṣv iva ||7||

rājā vihasyāha—

ātmanaś ca pareṣāṁ ca yaḥ samīkṣya balābalaṁ |
antaraṁ naiva jānāti sa tiraskriyate'ribhiḥ ||8||

suciraṁ hi caran nityaṁ kṣetre satyaṁ abuddhimān |
dvīpi-carma-paricchanno vāg-doṣād gardabho hataḥ ||9||

bakaḥ pṛcchati—katham etat ?

rājā kathayati—

kathā 2

asti hastināpure vilāso nāma rajakaḥ | tasya gardabho'tibhāra-vahanād durbalo mumūrṣur
ivābhavat | tatas tena rajakenāsau vyāghracarmaṇā pracchādyāraṇyaka-samīpe sasya-kṣetre
vimuktaḥ | tato dūrāt tam avalokya vyāghra-buddhyā kṣetra-patayaḥ satvaraṁ palāyante |

athaikadā kenāpi sasya-rakṣakeṇa dhūsara-kambala-kṛta-tanu-trāṇena dhanuṣkāṇḍam
sajjikṛtyānata-kāyenaikānte sthitam | tam ca dūrād dṛṣṭvā gardabhaḥ puṣṭāṅgo yetheṣṭa-sasya-
bhakṣaṇa-jāta-balo gardabho'yam iti matvoccaiḥ śabdaṁ kurvāṇas tad-abhimukhaṁ dhāvitaḥ
| tatas tena sasya-rakṣakeṇa cītkāra-śabdād gardabho'yam iti niścītya, līlayaiva vyāpāditaḥ |
ato'ham bravīmi—suciraṁ hi caran nityaṁ ity ādi |

dīrghamukho brūte—tataḥ paścāt taiḥ pakṣibhir uktam—are pāpā duṣṭa-baka ! asmākaṁ
bhūmau carann asmākaṁ svāminam adhikṣipasi | tan na kṣantavyam idānīm | ity uktvā sarve
mām cañcubhir hatvā, sa-kopā ūcuḥ—paśya re mūrkhā ! sa haṁsas tava rājā sarvathā mṛduḥ
| tasya rājyādhikāro nāsti | yata ekānta-mṛduḥ karatalastham apy arthaṁ rakṣitum akṣamaḥ |

sa katham pṛthivīm śāsti ? rājyaṁ vā tasya kim ? tvam ca kūpa-maṇḍūkāḥ | tena tad-āśrayam upadiśasi | śṛṇu—

sevitavyo mahā-vṛkṣaḥ phala-cchāyā-samanvitaḥ |
yadi daivāt phalaṁ nāsti cchāyā kena nivāryate ||10||

anyac ca—

hīna-sevā na kartavyā kartavyo mahad āśrayaḥ |
payo'pi śauṇḍikī-haste vāruṇīty abhidhīyate ||11||

anyac ca—

mahān apy alpatām yāti nirguṇe guṇa-vistaraḥ |
ādhārādheya-bhāvena gajendra iva darpaṇe ||12||

kintu—

ajā simha-prasādēna vane carati nirbhayaṁ |
rāmam āsādyā laṅkāyām lebhe rājyaṁ vibhīṣaṇaḥ ||13||

viśeṣataś ca—

vyapadeśe'pi siddhiḥ syād atīsakte narādhipē |
śāśino vyapadeśēna śāśakāḥ sukham āsate ||14||

mayoktam—katham etat ?

pakṣiṇaḥ kathayanti—

kathā 3

kadācid varṣāsv api vṛṣṭer abhāvāt tṛṣārto gaja-yūtho yūthapatim āha—nātha !
ko'bhyupāyo'smākaṁ jīvanāya ? nāsti kṣudra-jantūnām api nimajjana-sthānam | vayaṁ ca
nimajjana-sthānābhāvān mṛtāḥ | andhā iva kiṁ kurmaḥ ? kva yāmaḥ ?

tato hastirājo nātidūram gatvā nirmalam hradam darśitavān | tato dīneṣu gacchatsu tat-
tīrāvasthitāḥ kṣudra-śāśakā gaja-pādāhatibhiś cūrṇitāḥ | anantaram śīlīmukho nāma śāśakaś
cintayāmāsa—anena gajayūthēna pipāsākulitena pratyaham atrāgantavyam | tato vinaṣṭam
asmat-kulam |

tato vijayo nāma vṛddha-śāśako'vadat—mā viśidata | mayātra pratīkāraḥ kartavyaḥ | tato'sau
pratijñāya calitaḥ | gacchatā ca tenālocitam—katham mayā gaja-yūtha-nātha-samīpe sthitvā
vaktavyam | yataḥ—

sprśann api gajo hanti jighrann api bhujāṅgamaḥ |
pālayann api bhūpālaḥ prahasann api durjanaḥ ||15||

ato'ham parvata-sikharam āruhya yūthanātham samvādayāmi | tathānuṣṭhite sati yūthanātha
uvāca—kas tvam ? kutaḥ samāyātaḥ ?

sa brūte—śāśako'ham | bhagavatā candreṇa bhavad-antikam preṣitaḥ |

yūthapatir āha—kāryam ucyatām |

vijayo brūte—

udyateṣv api śastreṣu dūto vadati nānyathā |
sadaivāvadhyā-bhāvena yathārthasya hi vācakaḥ ||16||

tad ahaṁ tad-ājñayā bravīmi, śṛṇu | yad ete candrasaro-rakṣakāḥ śaśakās tvayā niḥsāritās tad
anucitaṁ kṛtam | te śaśakās ciraṁ asmākaṁ rakṣitāḥ | ata eva me śaśānka iti prasiddhiḥ |

evam uktavati dūte yūthapatir bhayād idam āha—praṇidhe ! idam ajñānataḥ kṛtam | punar na
tatra gamiṣyāmi |

dūta uvāca—yady evaṁ tad atra sarasi kopāt kampamānaṁ bhagavantaṁ śaśānkaṁ
praṇamya, prasādya ca gaccha |

tatas tena rātrau yūthapatim nītvā, tatra jale cañcalaṁ candra-bimbaṁ darśayitvā sa yūthapatiḥ
praṇāmaṁ kāritaḥ | uktaṁ ca tena—deva ! ajñānād anenāparādhaḥ kṛtaḥ | tataḥ kṣamyatām |
naivaṁ vārāntaraṁ vidhāsyate | ity uktvā prasthāpitaḥ | ato vayaṁ brūmaḥ—vyapadeśe'pi
siddhiḥ syāt iti |

--o)0(o--

tato mayoktam—sa evāsmat-prabhū rājahaṁso mahā-pratāpo'tismarthaḥ | trailokyasyāpi
prabhutvaṁ tatra yujyate, kim punā rājyam iti | tadāhaṁ taiḥ pakṣibhiḥ—duṣṭa ! katham
asmad-bhūmau carasi ity abhidhāya rājñāś citravarṇasya samīpaṁ nītaḥ | tato rājñāḥ puro
mām pradarśya taiḥ praṇamyoktam—deva ! avadhīyatām | eṣa duṣṭo'smad-deśe carann api
deva-pādān adhikṣipati |

rājāha—ko'yam ? kutaḥ samāyātaḥ ?

te ūcuḥ—hiraṇyagarbha-nāmno rājahaṁsasyānucaraḥ karpūradvīpād āgataḥ |

athāhaṁ ḡrdhreṇa mantriṇā prṣṭaḥ—kas tatra mukhyo mantri ? iti |

mayoktam—sarva-śāstrārtha-pāragaḥ śarvajño nāma cakravākaḥ |

ḡrdhro brūte—yujyate | sva-deśajo'sau | yataḥ—

svadeśajaṁ kulācāra-viśuddham upadhāśucim |
mantrajñam avasaniṁ vyabhicāra-vivarjitam ||17||
adhīta-vyavahārthaṁ maulaṁ khyātaṁ vipaścitam |
arthasyotpādakaṁ caiva vidadhyān mantriṇaṁ nṛpaḥ ||18||

atrāntare śukenoktam—deva ! karpūra-dvīpādayo laghudvīpā jambūdvīpāntargatā eva |
tatrāpi deva-pādānām evādhipatyam | tato rājñāpy uktam—evam eva | yataḥ—

rājā mattaḥ śīśuś caiva pramadā dhana-garvitaḥ |
aprāpyam api vāñchanti kiṁ punar labhyate'pi yat ||19||

tato mayoktam—yadi vacanam-mātreṇaivādhipatyam siddhyati | tadā jambūdvīpe'py asmat-
prabhor hiraṇyagarbhasya svāmyam asti |

śuko brūte—katham atra nirṇayaḥ ?

mayoktam—saṅgrāma eva |

rājñā vihasyoktam—sva-svāminam gatvā sajjīkuru |

tadā mayoktam—sva-dūto'pi prasthāpyatām |

rājovāca—kaḥ prayāsyati dautyena ? yata evambhūto dūtaḥ kāryaḥ—

bhakto guṇī śucir dakṣaḥ pragalbho'vyasanī kṣamī |
brāhmaṇaḥ paramarmajño dūtaḥ syāt pratibhānavān ||20||

gṛdhro vadati—santy eva dūtā bahavaḥ, kintu brāhmaṇa eva kartavyaḥ | yataḥ,

prasādam kurute patyuh sampattim nābhivāñchati |
kālimā kālakūṭasya nāpaitīśvara-saṅgamāt ||21||

rājāha—tataḥ śuka eva vrajatu | śuka ! tvam evānena saha tatra gatvāsmad-abhilaṣitam brūhi |

śuko brūte—yathājñāpayati devaḥ | kintv ayam durjano bakaḥ | tad anena saha na gacchāmi |
tathā coktam—

khalāḥ karoti durvṛttam nūnam phalati sādhuṣu |
daśānāno'harat sītām bandhanam syān mahodadheḥ ||22||

aparam ca—

na sthātavyam na gantavyam durjanena samam kvacit |
kāka-saṅgād dhato haṁsas tiṣṭhan gachamś ca vartakaḥ ||23||

rājovāca—katham etat ?

śukaḥ kathayati—

kathā 4

asty ujjayinī-vartma-prāntare plakṣa-taruḥ | tatra haṁsa-kākau nivasataḥ | kadācit grīṣma-samaye pariśrāntaḥ kaścit pathikas tatra taru-tale dhanuṣkāṇḍam saṁnidhāya suptaḥ | tatra kṣaṇāntare tan-mukhād vṛkṣa-cchāyāpagatā | tataḥ sūrya-tejasā tan-mukham vyāptam avalokya, tad-vṛkṣa-sthiteṇa puṇya-śīleṇa śucinā rājahamsena kṛpayā pakṣau prasārya punas tan-mukhe chāyā kṛtā | tato nirbhara-nidrā-śukhinā pathi-bhramaṇa-pariśrāntena pānthena mukha-vyādānam kṛtam |

atha para-sukham asahiṣṇuḥ svabhāva-daurjanyena sa kākas tasya mukhe puriṣotsargaṁ kṛtvā palāyitaḥ | tato yāvad asau pāntha utthāyordhvam nirikṣate, tāvat tenāvalokito haṁsaḥ kāṇḍena hato vyāpāditaḥ | ato'ham bravīmi—na sthātavyam iti |

--o)0(o--

deva ! vartaka-kathām api kathayāmi | śrūyatām—

kathā 5

ekatra vṛkṣe kāka-vartukau sukham nivasataḥ | ekadā bhagavato garuḍasya yātrā-prasaṅgena sarve pakṣiṇaḥ samudra-tīram gatāḥ | tataḥ kākena saha vartakaś calitaḥ | atha gacchato gopālasya mastakāvasthita-dadhi-bhāṇḍād vāram vāram tena kākena dadhi khādyate | tato yāvad asau dadhi-bhāṇḍam bhūmau nidhāyordhvam avalokate, tāvat tena kāka-vartakau dṛṣtau | tatas tena dṛṣtaḥ kākaḥ palāyitaḥ | vartakaḥ svabhāva-niraparādho manda-gatis tena prāpto vyāpāditaḥ | ato'ham bravīmi—na gantavyam ity ādi |

--o)0(o--

tato mayoktam—bhrātaḥ śuka ! kim evaṁ bravīṣi ? māṁ prati yathā śrīmad-deva-pādās tathā bhavān api | śukenoktam—astv evam | kintu,

durjanair ucyamānāni saṁmatāni priyāṅy api |
akāla-kusumānīva bhayaṁ saṁjanayanti hi ||24||

durjanatvaṁ ca bhavato vākyād eva jñātam | yad anayor bhūpālayor vиграhe bhavad-vacanam eva nidānam | paśya—

pratyakṣe'pi kṛte doṣe mūrkhāḥ sāntvena tuṣyati |
ratha-kāro nijāṁ bhāryāṁ sajarāṁ śirasākarot ||25||

rājñoktam--katham etat ?

śukaḥ kathayati—

kathā 6

asti yauvana-śrī-nagare manda-matir nāma rathakāraḥ | sa ca sva-bhāryām bandhakīm jānāti |
kintu jāreṇa samaṁ sva-cakṣuṣā naika-sthāne paśyati | tato'sau rathakāraḥ aham anyam
grāmaṁ gacchāmīty uktvā calitaḥ | sa kiyad dūram gatvā punar āgatya paryaṅka-tale sva-grhe
nibhrtaṁ sthitaḥ | atha rathakāro grāmāntaram gata ity upajāta-viśvāsaḥ sa jāraḥ sandhyā-kāla
evāgataḥ | paxcāt tena jāreṇa samaṁ tasmin paryaṅke nirbharam kṛīḍanti, paryaṅka-tala-
sthitasya bhartuḥ kiñcid aṅga-sparśāt svāminam māyāvinam vijñāya, manasi sā viṣaṅṅābhavat
|

tato jāreṇoktam—kim iti tvam adya mayā saha nirbharam na ramase ? vismiteva pratibhāsi
me tvam |

atha tayoktam—anabhijño'si | yo'sau mama prāṇeśvaro, yena mamākaumāram sakhyam
so'dya grāmāntaram gataḥ | tena vinā sakala-jana-pūrṇo'pi grāmo mām praty aranyavat
pratibhāti | kim bhāvi ? tatra para-sthāne kim khādītavān ? katham vā prasuptaḥ ? ity asmad-
dhṛdayam vidīryate |

jāro brūte—tava kim evamvidhā sneha-bhūmī rathakāraḥ ?

bandhaky avadat—re barbara ! kim vadasi ? śṛṇu—

paruṣāṅy api yā proktā dṛṣṭā yā krodha-cakṣuṣā |
suprasanna-mukhī bhartuḥ sā nārī dharmā-bhājanam ||26||

aparam ca—

nagarastho vanastho vā pāpo vā yadi vā śuciḥ |
yāsām strīṇām priyo bhartā tāsām lokā mahodayaḥ ||27||

anyac ca—

bhartā hi paramam nāryā bhūṣaṇam bhūṣaṇair vinā |
eṣā virahitā tena śobhanāpi na śobhate ||28||

tvam ca jāraḥ pāpa-matiḥ, mano-laulyāt puṣpa-tāmbūla-sadṛśaḥ kadācit sevyase, kadācin na
sevyase ca | sa ca punar me svāmī , mām vikretum, devebhyo, brāhmaṇebhyo vā dātum
īśvaraḥ | kim bahunā ? tasmin jīvati jīvāmi | tan-maraṇe cānumaraṇam kariṣyāmīti pratijñā
vartate | yataḥ—

tisraḥ koṭyo'rdha-koṭī ca yāni lomāni mānave |
tāvat kālām vaset svarge bhartāram yo'nugacchati ||29||

anyac ca—

vyāla-grāhī yathā vyālam balād uddharate bilāt |
tadvad bhartāram ādāya svarga-loke mahīyate ||30||

aparam ca—

citau pariṣvajya vicetanam patim
priyā hi yā muñcati deham ātmanaḥ |
kṛtvāpi pāpam śata-lakṣam apy asau
patim gṛhītvā sura-lokam āpnuyāt ||31||

yataḥ—

yasmai dadyāt pitā tv enām bhrātā vānumate pituḥ |
taṁ śuśrūṣeta jīvantam samsthitam ca na laṅghayet ||32||

etat sarvaṁ śrutvā manda-matiḥ sa rathakāraḥ—dhanyo’ham yasyedṛśī priya-vādinī, svāmi-
vatsalā ca bhāryā iti manasi nidhāya, tām khatvām strī-puruṣa-sahitām mūrdhni kṛtvā
sānandam nanarta | ato’ham bravīmi prayakṣe’pi kṛte doṣe ity ādi |

--o)0(o--

ato’ham tena rājñā yathā-vyavahāram sampūjya prasthāpitaḥ | śuko’pi mama paścād
āgacchann āste | etat sarvaṁ pariññāya yathā-kartavyam anusandhīyatām |

cakravāko vihasyāha—deva ! bakena tāvad deśāntaram api gatvā yathā-śakti rāja-kāryam
anuṣṭhitam | kintu deva svabhāva eṣa mūrkhānām | yataḥ,

śatam dadyān na vivaded iti vijñasya sammatam |
vinā hetum api dvandvam etan mūrkhasya lakṣaṇam ||33||

rājāha—alam anenātītopālambhanena | prastutam anusandhīyatām |

cakravāko brūte—deva ! vijane bravīmi | yataḥ,

varṇākāra-pratidhvānair netra-vaktra-vikārataḥ |
apy ūhanti mano dhīrās tasmād rahasi mantrayet ||34||

tato rājā mantrī ca tatra sthitau anye’nyatra gatāḥ | cakravāko brūte—deva ! aham evam
jānām—kasyāpy asman-niyoginaḥ preraṇayā bakenedam anuṣṭhitam | yataḥ,

vedyānām āturaḥ śreyān vyasanī yo niyoginām |
viduṣām jīvanam mūrkhāḥ sad-varṇo jīvanam satām ||35||

rājābravīt—bhavatu, kāraṇam atra paścān nirūpaṇīyam | samprati yat kartavyam tan
nirūpyatām |

cakravāko brūte—deva ! prañidhis tāvat tatra prahīyatām | tatas tad-anuṣṭhānam balābalaṁ ca
jānīmaḥ | tathā hi—

bhavesvā para-rāṣṭrānām kāryākāryāvalokane |
cāraś cakṣur mahībhartur yasya nāsty andha eva saḥ ||36||

sa ca dvitīyam viśvāsa-pātram gṛhītvā yātu | tenāsau svayam tatrāvasthāya, dvitīyam tatradya-
mantra-kāryam sunibhṛtam niścītya nigadya prasthāpayati | tathā coktam—

tīrthāśrama-sura-sthāne śāstara-vijñāna-hetunā |
tapasvi-vyañjanopetaiḥ sva-caraiḥ saha samvaset ||37||

gūḍha-cāraś ca—yo jale sthale ca carati | tato'sāv eva bako niyuḡyatām | etādr̥śa eva kaścid
bako dvitīyatvena prayātu | tad-gr̥ha-lokāś ca rāja-dvāre tiṣṭhantu | kintu etad api suguḡptam
anuṣṭhātavyam | yataḥ—

ṣaṭ-karṇo bhidyate mantras tathā prāptaś ca vārtayā |
ity ātmanā dvitīyena mantraḥ kāryo mahī-bhṛtā ||38||

paśya—

mantra-bhede hi ye doṣā bhavanti pṛthivī-pateḥ |
na śakyās te samādhātum iti nīti-vidām matam ||39||

rājā vimṛśyovāca—prāptas tāvan mayottamaḥ pratinidhiḥ |

mantrī brūte—deva ! saṅgrāme vijayo'pi prāptaḥ |

atrāntare pratihāraḥ praviśya praṇamyovāca—deva ! jambūdvīpād āgato dvāri śukas tiṣṭhati |

rājā cakravākam ālokate | cakravākenoktam—kṛtāvāse tāvad gatvā tiṣṭhatu, paścād ānīya
draṣṭavyaḥ |

yathājñāpayati devaḥ ity abhidhāya pratihāraḥ śukam gr̥hītvā tam āvāsa-sthānam gataḥ |
rājāha—vīgrahas tāvat samupasthitaḥ |

cakravāko brūte—deva ! tathāpi prāg eva vīgraho na vidhiḥ | yataḥ—

sa kim bhṛtyaḥ sa kim mantrī ya ādāv eva bhūpatim |
yuddhodyogaṁ sva-bhū-tyāgaṁ nirdīśaty avicāritam ||40||

aparam ca—

vijetaṁ prayatetarīn na yuddhena kadācana |
anītyo vijayo yasmād dr̥śyate yudhyamānayoḥ ||41||

anyac ca—

sāmnā dānena bhedena samastair athavā pṛthak |
sādhituṁ prayatetarīn na yuddhena kadācana ||42||

aparam ca—

sarva eva janaḥ śūro hy anāsādita-vīgrahaḥ |
adr̥ṣṭa-para-sāmarthyaḥ sa-darpaḥ ko bhaven na hi ||43||

kim ca—

na tathotthāpyate grāvā prāṇibhir dāruṇā yathā |
alpoḡpāyān mahā-siddhir etan-mantra-phalaṁ mahat ||44||

kintu vigraham upasthitam vilokya vyavahriyatam, yatah—

yathā kāla-kṛtodyogāt kṛṣiḥ phalavatī bhavet |
tadvan nītir iyaṁ deva cirāt phalati na kṣaṇāt ||45||

aparam ca—

dūre bhīrutvam āsanne sūratā mahato guṇaḥ |
vipattau hi mahān loke dhīratvam adhigacchati ||46||

anyac ca—

pratyūhaḥ sarva-siddhīnām uttāpaḥ prathamah kila |
atiśītaṁ apy ambhaḥ kiṁ bhinatti na bhūbhṛtaḥ ||47||

balinā saha yoddhavyam iti nāsti nidarśanam |
tad yuddham hastinā sārddham narāṇām mṛtyum āvahet ||48||

anyac ca—

sa mūrkhah kālam aprāpya yo'pakartari vartate |
kalir balavatā sārddham kīṭa-pakṣodgamo yathā ||49||

kiṁ ca—

kaurman saṅkocam āsthāya prahāram api marṣayet |
prāpta-kāle tu nītijña uttiṣṭhet krūra-sarpavat ||50||

mahaty alpe'py upāyajñah samam eva bhavet kṣamaḥ |
samunmūlayitum vṛkṣāms tṛṇānīva nadīrayaḥ ||51||

ato dūto'yaṁ śuko'trāśvāsya tāvad dhriyatām yāvad durgam sajjikriyate, yatah—

ekaḥ śataṁ yodhayati prākāra-stho dhanurdharaḥ |
śataṁ śata-sahasraṇi tasmād durgam viśiṣyate ||52||

kiṁ ca—

adurga-viṣayaḥ kasya nāreḥ paribhavāspadam |
adurgo'nāśrayo rājā pota-cyuta-manuṣyavat ||53||

durgam kuryān mahākhātam ucca-prākāra-samyutam |
sa-yantram sa-jalam śaila-sarin-maru-vanāśrayam ||54||

vistīrṇatāti-vaiṣamyam rasa-dhānyedhma-saṅgrahaḥ |
praveśaś cāpa-sāraś ca saptaitā durga-sampadaḥ ||55||

rājāha—durgānusandhāne ko niyujyatām ?

cakravāko brūte—

yo yatra kuśalaḥ kārye taṁ tatra viniyojayet |
karmasv adṛṣṭa-karmā yaḥ śāstrajñō'pi vimuhyati ||56||

tadāhūyatām sārasaḥ | tathānuṣṭhite sati samāgatam sārasaṁ avalokya rājovāca—bhoḥ sārasa
! tvaṁ satvaram durgam anusandhehi |

sārasaḥ praṇamyovāca—deva ! durgam tāvad idam eva cirāt sunirūpitam āste mahat saraḥ |
kintv etan-madhya-dvīpe dravya-saṅgrahaḥ kriyatām | yataḥ—

dhānyānām saṅgraho rājann uttamaḥ sarva-saṅgrahāt |
nikṣiptam hi mukhe ratnam na kuryāt prāṇa-dhāraṇam ||57||

kim ca—

khyātaḥ sarva-rasānām hi lavaṇo rasa uttamaḥ |
grhṇīyāt taṁ vinā tena vyañjanam gomayāyate ||58||

rājāha—satvaram gatvā sarvam anuṣṭhīyatām |

punaḥ praviśya pratihāro brūte—deva ! simhala-dvīpād āgato meghavarṇo nāma vāyasaḥ
saparivāro dvāri vartate | sa ca deva-pādān draṣṭum icchati |

rājāha—kākaḥ prājño bahudṛṣvā ca tad bhavati sa saṅgrāhyaḥ |

cakravāko brūte—deva ! asty evam | kintu asmad-vipakṣaḥ kākaḥ sthalacaraḥ | tenāsmad-
vipakṣa-pakṣe niyuktaḥ katham saṅgrhyate ? tathā coktam—

ātma-pakṣam parityajya para-pakṣeṣu yo rataḥ |
sa parair hanyate mūḍho nīla-varṇa-śṛgālavat ||59||

rājovāca--katham etat ?

mantrī kathayati—

kathā 7

asty araṇye kaścic chṛgālaḥ svecchayā nagaropānte bhrāmyan nīlibhāṇḍe nipatitaḥ | paścāt
tata utthātum asamarthaḥ, prātar ātmānam mṛtavat sandarśya sthitaḥ | atha nīli-bhāṇḍa-
svāminā mṛti iti jñātvā, tasmāt samutthāpya, dūre nītvāsau parityaktaḥ | tasmāt palāyitaḥ |

tato'sau vane gatvā ātmānam nīlapvarṇam avalokyācintayat—aham idānīm uttama-varṇaḥ |
tad aham svakīyotkarṣam kim na sādhayāmi ity ālocya śṛgālān āhūya, tenoktam—aham
bhagavyā vana-devatayā sva-hastenāraṇya-rājye sarvauśadhi-rasenābhiṣiktaḥ | paśyantu
mama varṇam | tad adyārabhyāsmad-ājñayāsminn araṇye vyavahāraḥ kāryaḥ |

śṛgālās ca tam viśiṣṭa-varṇam avalokya, sāṣṭāṅga-pātaṁ praṇamyocuḥ—yathājñāpayati devaḥ
iti | anenaiva krameṇa sarveṣv araṇya-vāsiṣv ādhipatyam tasya babhūva | tatas tena
svajñātibhir āvṛtenādhikyam sādhitam | tatas tena vyāghra-simhādīn uttama-parijanān prāpya,
sadasi śṛgālān avalokya lajjamānenāvajñayā svajñātayaḥ sarve dūrīkṛtāḥ | tato viṣaṇṇān
śṛgālān avalokya kenacid vṛddha-śṛgālenaitat pratijñātam—mā viśidata, yad anenānītijñena
vayam marmajñāḥ | sva-samīpāt paribhūtās tad yathāyam naśyati tathā vidheyam | yato'mī
vyāghrādayo varṇa-mātra-vipralabdhāḥ śṛgālam ajñātvā rājānam imam manyante | tad
yathāyam paricīyate tathā kuruta | tatra caivam anuṣṭheyam, yathā vadāmi—sarve sandhyā-
samaye tat-sannidhāne mahārāvam ekadaiva kariṣyatha | tatas tam śabdān ākarṇya jāti-
svabhāvāt tenāpi śabdaḥ kartavyaḥ | yataḥ—

yāḥ svabhāvo hi yasyāsti sa nityam duratikramaḥ |
śvā yadi kriyate rājā tat kim nāśnāty upānaham ||60||

tataḥ śabdād abhijñāya sa vyāghreṇa hantavyaḥ | tatas tathānuṣṭhite sati tad vṛttam | tathā
coktam—

chidram marma ca vīryam ca sarvam vetti nijo ripuḥ |
dahaty antargataś caiva śuṣkam vṛkṣam ivānalaḥ ||61||

ato'ham bravīmi—ātma-pakṣam parityajyety ādi |

--o)0(o--

rājāha—yady evam tathāpi dṛśyatām tāvad ayam dūrād āgataḥ | tat-saṅgrāhe vicāraḥ kāryaḥ |

cakro brūte—deva ! praṇidhis tāvat prahito, durgam ca sajjīkṛtam | ataḥ śuko'py ānīya
prasthāpyatām | kintu yodha-bala-samanvito bhūtvā, dūrād eva tam avalokaya | yataḥ—

nandam jaghāna cāṇakyas tikṣṇa-dūta-prayogataḥ |
tad dūrāntaritam dūtam paśyed vīra-samanvitaḥ ||62||

tataḥ sabhām kṛtvāhūtaḥ śukaḥ kākaś ca | śukaḥ kimcid unnata-śirā dattāsane upaviśya
brūte—bho hiraṇyagarbha ! tvām mahārājādhirājāḥ śrīmac-citravarṇaḥ samājñāpayati—yadi
jīvitena śriyā vā prayojanam asti, tadā satvaram āgatyāsmac-caraṇau praṇama | no ced
avasthātum sthānāntaram paricintaya |

rājā sa-kopam āha—āḥ, sabhāyām asmākam na ko'pi vidyate ya enam galahastayati ? tata
utthāya meghavarṇo brūte—deva ! ajñāpaya, hami cainam duṣṭa-śukam |

sarvajño rājānam kākam ca sāntvayan brūte—bhadrā ! mā maivam | śṛṇu tāvat—

na sā sabhā yatra na santi vṛddhā
vṛddhā na te ye na vadanti dharmam |

dharmah sa no yatra na satyam asti
satyam na tad yac chalam abhyupaiti ||63||

yato rājadharmaś caiṣaḥ—
dūto mleccho'py avadhyaḥ syād rājā dūta-mukho yataḥ |
udyateṣv api śastreṣu dūto vadati nānyathā ||64||

anyac ca—
svāpakarṣaṁ parotkarṣaṁ dūtoktair manyate tu kaḥ |
sadaivāvadhya-bhāvena dūtaḥ sarvaṁ hi jalpati ||65||

tato rājā kākaś ca svām prakṛtim āpannau | śuko'py utthāya calitaḥ | paścāc cakravākenānīya
prabodhya kanakālaṅkāradikaṁ datvā sampreṣitaḥ svadeśaṁ yayau | śuko'pi vindhyācalaṁ
gatvā, svasya rājānaṁ citravarṇaṁ praṇatavān |

taṁ vilokya rājovāca—śuka ! kā vārtā ? kīdr̥ṣo'sau deśaḥ ?

śuko brūte—deva ! samkṣepād iyaṁ vārtā | samprati yuddhodyogaḥ kriyatām | deśaś cāsau
karpūra-dvīpaḥ svargaika-deśo, rājā ca dvitīyaḥ svarga-patiḥ kathaṁ varṇayitum śakyate |
tataḥ sarvān śiṣṭān āhūya rājā mantrayitum upaviṣṭaḥ | āha ca tān—samprati kartavye vighrahe
yathā-kartavyam upadeśaṁ brūta | vighrahaḥ punar avaśyaṁ kartavyaḥ | tathā coktam—

asantuṣṭā dvijā naṣṭaḥ santuṣṭāś ca mahībhṛtaḥ |
salajjā gaṇikā naṣṭā nirlajjāś ca kulāṅganā ||66||

dūradarśī nāma ḡṛdhro mantrī brūte—deva ! vyasanitayā vighraho na vidhiḥ | yataḥ—

mitrāmātya-suhṛd-vargā yadā syur dṛḍha-bhaktayaḥ |
śatrūṅāṁ viparītāś ca kartavyo vighrahas tadā ||67||

anyac ca—
bhūmir mitraṁ hiranyaṁ ca vighrasya phalaṁ trayam |
yadaitan niścitaṁ bhāvi kartavyo vighrahas tadā ||68||

rājāha—mad-balaṁ tāvad avalokayatu mantrī | tadaiteṣāṁ upayogo jñāyatām | evam
āhūyatām mauhūrtikaḥ | sa yātrārthaṁ śubha-lagnaṁ nirṇīya dadātu |

mantrī brūte—deva ! tathāpi sahasā yātrā-karaṇam anucitam | yataḥ—

viśanti sahasā mūdhā ye'vicārya dviṣad-balam |
khaḍga-dhārā-pariṣvaṅgam labhante te suniścitam ||69||

rājāha—mantrin ! mamotsāha-bhaṅgaṁ sarvathā mā kṛthāḥ | vijigīṣur yathā para-bhūmim
ākramati tathā kathaya |

gr̥dhro brūte—deva ! tat kathayāmi | kintu tad-anuṣṭhitam eva phala-pradam | tathā cōktam—

kiṁ mantreṇānanuṣṭhāne śāstravit pṛthivī-pateḥ |
na hy auśadha-parijñānād vyādheḥ śāntiḥ kvacid bhavet ||70||

rājādeśas cānatikramaṇīya iti yathā-śrutam nivedayāmi śṛṇu—deva !

nady-adri-vana-durgeṣu yatra yatra bhayaṁ nṛpa |
tatra tatra ca senānir yāyād vyūhīkṛtair balaiḥ ||71||
balādhyakṣaḥ puro yāyāt pravīra-puruṣānviṭaḥ |
madhye kalatram svāmī ca kośaḥ phalgu ca yad balam ||72||
pārsvayor ubhayor aśvā aśvānām pārsvato rathāḥ |
rathānām pārsvato nāgā nāgānām ca padātayaḥ ||73||
paścāt senāpatir yāyāt khinnānāśvāsayan chanaiḥ |
mantribhiḥ subhaṭair yuktaḥ pratigṛhya balam nṛpaḥ ||74||
sameyād viṣamaṁ nāgair jalādhyam samahīdharam |
samam aśvair jalam nīmiḥ sarvatraiva padātibhiḥ ||75||
hastinām gamanaṁ proktaṁ praśastaṁ jaladāgame |
tad anyatra turaṅgāṇām pattinām sarvadaiva hi ||76||
śaileṣu durga-mārgeṣu vidheyam nṛpa-rakṣaṇam |
sva-yodhai rakṣitasyāpi śayanaṁ yoga-nidrayā ||77||
nāśayet karṣayec chatrūn durga-kaṇṭaka-mardanaiḥ |
para-deśa-praveśe ca kuryād āṭavikān puraḥ ||78||
yatra rājā tatra kośo vinā kośam na rājatā |
subhaṭebhyas tato dadyāt ko hi dātur na yudhyate ||79||

yataḥ—

na narasya naro dāso dāsas tv arthasya bhūpate |
gauravaṁ lāghavaṁ vāpi dhanādhana-nibandhanam ||80||
abhedena ca yudhyeta rakṣec caiva parasparam |
phalgu sainyam ca yat kiṁcin madhye vyūhasya kārayet ||81||
padātīmś ca mahīpālaḥ puro'nikasya yojayet |
uparudhyārim āsīta rāṣṭram cāsyopapīdayet ||82||
syandanāśvaiḥ same yudhyed anūpe nau-dvipais tathā |
vṛkṣa-gulmāvṛte cāpair asi-carmāyudhaiḥ sthale ||83||
dūṣayec cāsyā satataṁ yavasān nodakendhanam |
bhindyāc caiva taḍāgāni prakārārān parikhās tathā ||84||
baleṣu pramukho hastī na tathānyo mahīpateḥ |
nijair avayavair eva mātāṅgo'ṣṭāyudhaḥ smṛtaḥ ||85||
balam aśvaś ca sainyānām prakāro jaṅgamo yataḥ |
tasmād aśvādhiko rājā vijayī sthala-vigrahe ||86||

tathā cōktam—

yudhyamānā hayārūḍhā devānām api durjayāḥ |
api dūrasthitās teṣāṁ vairiṇo hastavattinaḥ ||87||

prathamam yuddha-kāritvam samasta-bala-pālanam |
 diṅ-mārgāṅām viśodhitvam patti-karma pracakṣate ||88||
 svabhāva-sūram astrajñam aviraktam jita-śramam |
 prasiddha-kṣatriya-prāyam balam śreṣṭhatamam viduḥ ||89||
 yathā prabhu-kṛtān mānād yudhyante bhuvī mānavāḥ |
 na tathā bahubhir dattair draviṇair api bhūpate ||90||
 varam alpa-balam sāram na kuryān muṇḍa-maṇḍalim |
 kuryād asāra-bhaṅgo hi sāra-bhaṅgam api sphuṭam ||91||
 aprasādo'nadhiṣṭhānam deyamśa-haraṇam ca yat |
 kāla-yāpo'pratikāras tad vairāgyasya kāraṇam ||92||
 apīḍayan balam śatrūṅ jigīṣur abhiṣeṇayet |
 sukha-sādhyam dviṣām sainyam dīrgha-prayāṇa-pīḍitam ||93||
 dāyādād aparo yasmān nāsti bheda-karo dviṣām |
 tasmād utthāpayed yatnād dāyādām tasya vidviṣaḥ ||94||
 sandhāya yuvarājena yadi vā mukhya-mantriṇā |
 antaḥ-prakopaṇam kuryād abhiyoktā sthirātmanaḥ ||95||
 krūrāmitram raṇe cāpi bhaṅgam dattvā vighātayet |
 athavā go-grahākṛṣṭyā tan-mukhyāśrita-bandhanāt ||96||
 svarājyam vāsayed rājā para-deśāpaharaṇāt |
 athavā dāna-mānābhyām vāsitam dhanadam hi tat ||97||

athavā bahunoditena—

ātmodayaḥ para-glānir dvayam nītir itiyatī |
 tad ūrikṛtya kṛtibhir vācaspatyam pratiyate ||98||

rājñā vihasyoktam—sarvam etad viśeṣataś cocyate | kintu,

anyad ucchrīnkhalam sattvam anyac chāstra-nīyantritam |
 sāmānādhikarānyam hi tejas-timirayoḥ kutaḥ ||99||

tata utthāya rājā mauhūrtikāvedita-lagne prasthitaḥ | atha prahita-praṇidhiś caro
 hiraṇyagarbham āgatya praṇamyovāca—deva ! samāgata-prāyo rājā citravarṇaḥ | samprati
 malaya-parvatādhitayakāyām samāvāsita-kaṭako vartate | durga-śodhanam pratikṣaṇam
 anusandhātavyam | yato'sau gr̥dhro mahāmantrī | kim ca kenacit saha tasya viśvāsa-kathā-
 prasaṅgenetad iṅgitam avagatam mayā | yat—anena ko'py asmad-durge prāg eva niyuktaḥ |

cakravāko brūte—deva ! kāka evāsau sambhavati |

rājāha—na kadācid etat | yady evam tadā katham tena śukasyābhibhavodyogaḥ kṛtaḥ ?
 aparam ca, śukasyāgamanāt tasya vighrahotsāhaḥ | sa ca cirād atrāste |

mantrī brūte—tathāpy āgantukaḥ śaṅkanīyaḥ |

rājāha—āgantukā api kadācid upakārakā dṛśyante | śṛṇu—

paro'pi hitavān bandhur bandhur apy ahitaḥ paraḥ |
ahito dehajo vyādhir hitam āraṇyam auśadham ||100||

aparam ca—

āsīd vīra-varo nāma śūdrakasya mahībhr̥taḥ |
sevakaḥ svalpa-kālena sa dadau sutam ātmanaḥ ||101||

cakravākaḥ pṛcchati--katham etat ?

rājā kathayati—

kathā 8

aham purā śūdrakasya rājñāḥ kṛiḍā-sarasi karpūrakeli-nāmno rājahaṁsasya putryā
karpūramañjaryā sahānurāgavān abhavam | vīravaro nāma rājaputraḥ kutaścid deśād āgatya
rāja-dvāram upagamya pratihāram uvāca—aham tāvad vartanārthī rājaputraḥ | mām raja-
darśanaṁ kāraya | tatas tenāsau rāja-darśanaṁ kārito brūte—deva ! yadi mayā sevakena
prayojanam asti, tadāsmad-vartanaṁ kriyatām |

śūdraka uvāca—kim te vartanam ?

vīravaro brūte—pratyaham suvarṇa-pañca-śatāni dehi |

rājāha—kā te sāmagrī ?

vīravaro brūte—dvau bāhū | tṛtīyaś ca khaḍgaḥ |

rājāha—naitac chakyam |

tac chrutvā vīravarāḥ praṇamya calitaḥ | atha mantribhir uktam—deva ! dina-catuṣṭayasya
vartanaṁ dattvā jñāyatām asya svarūpam | kim upayukto'yam etāvad vartanaṁ gṛhṇāti
anupayukto veti |

tato mantri-vacanād āhuhūya vīravarāya tāmbūlam dattvā pañca-śatāni suvarṇāni dattāni |
vartana-viniyogaś ca rājñā sunibhr̥taṁ nirūpitaḥ | tad-ardham vīravareṇa devebhyo
brāhmaṇebhyo dattam | sthitasyārdham duḥkhibebhyaḥ | tad avasiṣṭam bhojya-vilāsa-vyayena
| etat sarvaṁ nitya-kṛtyaṁ kṛtvā, rāja-dvāram aharniśam khaḍga-pāṇiḥ sevate | yadā ca rājā
svayaṁ samādiśati tadā sva-gṛham api yāti |

athaikadā kṛṣṇa-caturdaśyām rātrau sa rājā sa-karuṇa-krandana-dhvanim śuśrāva | tat śrutvā
rājā brūte—kaḥ ko'tra dvāri tiṣṭhati ?

tadā tenoktam—deva ! aham vīravarāḥ |

rājovāca—krandanānusaraṇam kriyatām |

vīravaro'pi—yathājñāpayati devaḥ, ity uktvā calitaḥ |

rājñā ca cintitam—ayam ekākī rājaputro mayā sūcibhedye tamasi prahitaḥ | naitad ucitam |
tad aham api gatvā kim etad iti nirūpayāmi |

tato rājāpi khaḍgam ādāya tad-anusaraṇa-krameṇa nagarād bahir nirjagāma | gatvā ca
vīravareṇa rudatī rupa-yauvana-sampannā sarvālaṅkāra-bhūṣitā kācit strī dr̥ṣṭā, pṛṣṭā ca—kā
tvam ? kim artham rodiṣi ? iti |

striyoktam—aham etasya sūdrakasya rāja-lakṣmīḥ | cirād etasya bhujā-cchāyāyām mahatā
sukhena viśrāntā | idānīm anyatra gamiṣyāmi |

vīravaro brūte—yatāpāyaḥ sambhavati, tatropāyo'py asti | tat katham syāt punar ihāvāso
bhavatyāḥ ?

lakṣmīr uvāca—yadi tvam ātmanaḥ putram śaktidharam dvātrimśal-lakṣaṇopetaḥ
bhagavatyāḥ sarva-maṅgalāyā upahārīkaroṣi, tadāham punar atra suciram nivasāmi | ity
uktvādr̥ṣyābhavat |

tato vīravareṇa sva-gr̥ham gatvā nidrāyamāṇā sva-vadhūḥ prabodhitā putraś ca | tau nidrām
parityajyotthāyopaviṣṭau | vīravaras tat sarvam lakṣmī-vacanam uktavān | tac chrutvā
sānandaḥ śaktidharo brūte—dhanyo'ham evambhūtaḥ | svāmi-rājya-rakṣārtham
yasyopayogaḥ | tāta ! tat ko'dhunā vilambasya hetuḥ ? evam-vidhe karmaṇi dehasya
viniyogaḥ ślāghyaḥ | yataḥ—

dhanāni jīvitam caiva parārthe prājña utsrjet |
tan-nimitto varam tyāgo vināśe niyate sati ||102||

śaktidhara-mātovāca—yady etan na kartavyam tat kenānyena karmaṇā gr̥hītasya
mahāvartanasya niṣkrayo bhaviṣyati | ity ālocya sarve sarvamaṅgalāyāḥ sthānam gatāḥ | tatra
sarvamaṅgalam sampūjya vīravaro brūte—devi ! prasīda | vijayatām sūdrako mahārājaḥ |
gr̥hyatām ayam upahāraḥ | ity uktvā putrasya śiraś ciccheda | tato vīravaraś cintayāmāsa—
gr̥hīta-rāja-vartanasya nistāraḥ kṛtaḥ | adhunā niṣputrasya me jīvanenālam | ity ālocyātmanaḥ
śiraś ciccheda |

tataḥ striyāpi svāmi-putra-śokārtayā tad anuṣṭhitam | tat sarvam dr̥ṣṭvā rājā sāścaryam
cintayāmāsa--

jāyante ca mriyante ca mad-vidhāḥ kṣudra-jantavaḥ |
anena sadṛśo loke na bhūto na bhaviṣyati ||103||

tad etat-parityaktena mama rājyenāpi kiṁ prayojanam | tataḥ sūdrakenāpi sva-śiraś chettum
khaḍgaḥ samutthāpitaḥ | atha bhagavatyā sarvamaṅgalayā pratyakṣa-bhūtayā rājā haste

dhṛtaḥ | uktaṁ ca—putra ! prasanno'smi te, etāvatā sāhasenālam | jīvanānte'pi tava rāja-
bhaṅgo nāsti |

rājā ca sāṣṭāṅga-pātaṁ praṇamyovāca—devi ! kiṁ me rājyena ? jīvitena vā mama kiṁ
prayojanam ? yady aham anukampanīyas tadā mamāyuh-śeṣeṇāpy ayam sa-dāra-putro
vīravaro jīvatu | anyathāham yathā-prāptāṁ gatim gacchāmi |

bhagavaty uvāca—putra ! anena te sattvotkarṣeṇa bhr̥tya-vātsalyena ca sarvathā santuṣṭāsmi |
gaccha vijayī bhava | ayam api sa-parivāro rāja-putro jīvatu | ity uktvā devy adṛṣyābhavat | tato
vīravarah sa-putra-dārah prāpta-jīvanah sva-gr̥ham gataḥ | rājāpi tair alakṣitaḥ satvaram
antaḥ-puram praviṣṭaḥ |

atha prabhāte vīravaro dvārasthaḥ punar bhūpālena pṛṣṭaḥ sann āha—deva ! sā rudatī mām
avalokyādṛṣyābhavat | na kāpy anyā vārtā vidyate |

tad vacanam ākarṇya santuṣṭo rājā sāścaryam cintayāmāsa—katham ayam ślāghyo mahā-
sattvaḥ ? yataḥ—

priyam brūyād akr̥paṇaḥ śūraḥ syād avikatthanaḥ |
dātā nāpātra-varṣī ca pragalbhaḥ syād aniṣṭhuraḥ ||104||

etan mahāpuruṣa-lakṣaṇam etasmin sarvam asti | tataḥ sa rājā prātaḥ śiṣṭa-sabhām kṛtvā,
sarvam vṛttāntam prastutya prasādāt tasmai karṇāṭaka-rājyam dadau | tat kim āgantuko jāti-
mātrād duṣṭaḥ ? tatrāpy uttamādhama-madhyamāḥ santi |

cakravāko brūte—

yo'kāryam kāryavac chāsti sa kiṁ mantrī nṛpecchayā |
varam svāmi-mano-duḥkham tan-nāśo na tv akāryataḥ ||105||
vaidyo guruś ca mantrī ca yasya rājñāḥ priyamvadāḥ |
śārīra-dharma-kośebhyaḥ kṣipram sa parihīyate ||106||

śṛṇu deva !

puṇyāl labdham yad ekena tan mamāpi bhaviṣyati |
hatvā bhikṣum yato mohān nidhy-arthī nāpito hataḥ ||107||

rājā pṛcchati--katham etat ?

mantrī kathayati—

kathā 9

asty ayodhyāyām puri cūḍāmaṇir nāma kṣatriyaḥ | tena dhanārthinā mahatā kleśena
bhagavānś candrār̥dha-cūḍāmaṇiś ciram ārādhitāḥ | tataḥ kṣīṇa-pāpo'sau svapne darśanam
dattvā, bhagavad-ādeśādy-akṣeśvareṇādiṣṭo yat tvam adya prātaḥ kṣauram kārayitvā, laguḍa-

hastāḥ san sva-gr̥ha-dvāri nibhṛtaṁ sthāsyaṣi, tato yam evāgataṁ bhikṣukaṁ prāṅgaṇe
paśyaṣi taṁ nirdakṣaṁ laguḍa-prahāreṇa haniṣyaṣi | tato'sau bhikṣukas tat-kṣaṇāt suvarṇa-
kalaso bhaviṣyati | tena tvayā yāvaj-jīvaṁ sukhinā bhavitavyam | tatas tathānuṣṭhite tad
vṛttam |

tatra kṣaura-karaṇāyānītena nāpītena tat sarvām ālokyā cintitam—aye nidhi-prāpter ayam
upāyaḥ | tad aham apy evaṁ kiṁ na karomi ? tataḥ prabhṛti sa nāpitaḥ pratyaham tathāvidho
laguḍa-hastāḥ sunibhṛtaṁ bhikṣor āgamaṇam pratikṣate | ekadā tena prāpto bhikṣur laguḍena
vyāpāditaḥ | tasmād aparādhāt so'pi nāpito rāja-puruṣair vyāpāditaḥ | ato'ham bravīmi—
puṇyāl labdham yad ekena ity ādi |

--o)0(o--

rājāha—

purāvṛtta-kathodgāraiḥ kathāṁ nirṇīyate paraḥ |
syān niṣkāraṇa-bandhur vā kiṁ vā viśvāsa-ghātakāḥ ||108||

yātu, prastutam anusandhiyatām | malayādhityakāyāṁ cec citravarṇas tad adhunā kiṁ
vidheyam ? mantrī vadati—deva ! āgata-praṇidhi-mukhān mayā śrutāṁ, yat mahā-mantriṇo
ḡdhrasyopadeṣe citravarṇenānādarāḥ kṛtaḥ tato'sau mūḍho jetuṁ śakyaḥ | tathā coktam—

lubdhaḥ krūro'laso'satyāḥ pramādi bhīrur asthiraḥ |
mūḍho yodhāvamantā ca sukha-cchedyo ripuḥ smṛtaḥ ||109||

tato'sau yāvad asmad durga-dvāra-rodham na karoti, tāvan nady-adri-vana-vartmasu tad-
balāni hantuṁ sārasādayaḥ senāpatayo niyujyantām | tathā coktam—

dīrgha-vartma-pariśrāntāṁ nady-adri-vana-saṅkulam |
ghorāgni-bhaya-santrastāṁ kṣut-pipāsārditāṁ tathā ||110||
pramattāṁ bhojana-vyagram vyādhi-durbhikṣa-pīditam |
asaṁsthitam abhūyiṣṭhāṁ vṛṣṭi-vāta-samākulam ||111||
paṅka-pāṁśu-jalācchannaṁ suvyastāṁ dasyu-vidrutam |
evambhūtaṁ mahīpālaḥ para-sainyaṁ vighātayet ||112||

anyac ca—

avaskanda-bhayād rājā prajāgara-kṛta-śramam |
divā-suptāṁ sadā hanyān nidrā-vyākula-sainikam ||113||

atas tasya pramādito balam gatvā yathāvakāśam divā-niṣam ghnantv asmat-senāpatayaḥ |
tathānuṣṭhite citravarṇasya sainikāḥ senāpatayaś ca bahavo nihataḥ | tataś citravarṇo viṣaṇṇaḥ
sva-mantriṇam dūra-darśinam āha—tāta ! kim ity asmad-upekṣā kriyate ? kim kvāpy avinayo
mamāsti ? tathā coktam—

na rājyaṁ prāptam ity eva vartitavyam asāmpratam |
śriyaṁ hy avinayo hanti jarā rūpam ivottamam ||114||

api ca—

dakṣaḥ śriyam adhigacchati pathy āśī kalyatām sukham arogī |
udyukto viyāntaṁ dharmārtha-yaśāmsi ca vinītaḥ ||115||

gr̥dhro'vadat—deva ! śṛṇu—

avidvān api bhū-pālo vidyā-vṛddhopasevayā |
parām śriyam avāpnoti jalāsanna-tarur yathā ||116||

anyac ca—

pāpam strī mṛgayā dyūtam artha-dūṣaṇam eva ca |
vāg-daṇḍayoś ca pāruṣyam vyasanāni mahībhujām ||117||

kiṁ ca—

na sāhasaikānta-rasānuvartinā
na cāpy upāyopahatāntarātmanā |
vibhūtayaḥ śakyam avāptum ūrjitā
naye ca śaurye ca vasanti sampadaḥ ||118||

tvayā sva-balotsāham avalokya, sāhasaika-rasikena mayopanthas teṣv api mantreṣv
anavadhānam, vāk-pāruṣyam ca kṛtam | ato durnīteḥ phalam idam anubhūyate | tathā
coktam—

durmantriṇam kam upayānti na nīti-doṣāḥ ?
santāpayanti kam apathya-bhujam na rogāḥ ?
kam śrīr na darpayati kam na nihanti mṛtyuḥ
kam strī-kṛtā na viṣayāḥ paritāpayanti ||119||

aparam ca—

mudam viṣādaḥ śaradam himāgamas
tamo vivasvān sukṛtam kṛtaghnatā |
priyopapattiḥ śucam āpadam nayaḥ
śriyaḥ samṛddhā api hanti durnayaḥ ||120||

tato mayāpy ālocitam—prajñā-hīno'yaṁ rājā | na cet katham nīti-śāstra-kathā-kaumudim vāg-
ulkābhis timirayati | yataḥ—

yasya nāsti svayam prajñā śāstram tasya karoti kim ?
locanābhyām vihīnasya darpaṇaḥ kiṁ kariṣyati ||121||

ity ālocyāham api tūṣṇīm sthitaḥ | atha rājā baddhāñjalir āha—tāta ! asty ayam
mamāparādhaḥ, idānim yathāham avasiṣṭa-bala-sahitaḥ pratyāvṛtṭya vindhyācalaṁ gacchāmi,
tathopadiśa |

gr̥dhraḥ svagatam cintayati—kriyatām atra pratīkāraḥ | yataḥ,

devatāsu gurau goṣu rājasu brāhmaṇeṣu ca |
niyantavyaḥ sadā kopo bāla-vṛddhātureṣu ca ||122||

mantrī prahasya brūte—deva mā bhaiṣiḥ | samāśvasiḥi | śṛṇu deva—

mantriṇām bhinna-sandhāne bhiṣajām sāmniṣṭhānīke |
karmaṇi vyajyate prajñā susthe ko vā na paṇḍitaḥ ||123||

aparam ca—

ārambhante'lpam evājñāḥ kāmam vyagrā bhavanti ca |
mahārambhāḥ kṛta-dhiyas tiṣṭhanti ca nirākulāḥ ||124||

tad atra bhavat-pratāpād eva durgam bhanktvā, kīrti-pratāpa-sahitam tvām acireṇa kālena
vindhyācalaṁ neṣyāmi |

rājāha—katham adhunā svalpa-balena tat sampadyate ?

gṛdhro vadati—deva ! sarvaṁ bhaviṣyati | yato vijigīṣor adīrgha-sūtratā vijaya-siddher
avaśyambhāvi lakṣaṇam | tat sahasaiva durga-dvārāvarodhaḥ kriyatām |

atha prahita-praṇidhinā bakenāgatya hiraṇyagarbhasya kathitam—deva ! svalpa-bala evāyam
rājā citravarṇo gṛdhrasya vacanopaṣṭambhād āgatya durga-dvārāvarodham kariṣyati |

rājahaṁso brūte—sva-bale sārāsāra-vicāraḥ kriyatām | taj jñātvā suvarṇa-vastrādikaṁ
yathārham prasāda-pradānam ca kriyatām | yataḥ—

yaḥ kākiṇīm apy aṣṭa-prapannām
samuddharen niṣka-sahasra-tulyām |
kāleṣu koṭiṣv api mukta-hastas
tam rāja-simham na jahāti lakṣmīḥ ||125||

anyac ca—

kratau vivāhe vyaṣane ripu-kṣaye
yaśaskare karmaṇi mitra-saṅgrahe |
priyāsu nārīṣv adhaneṣu bāndhaveṣv
ativyayo nāsti narādhipāṣṭasu ||126||

yataḥ—

mūrkhaḥ svalpa-vyaya-trāsāt sarvanāśam karoti hi |
kaḥ sudhīḥ santyajeḍ bhāṇḍam śuklasyaivātisādhvasāt ||127||

rājāha—katham iha samaye'tivyayo yujyate ? uktam ca—āpad-arthe dhanam rakṣed iti |

mantrī brūte—śrīmatām katham āpadaḥ ?

rājāha—kadācic calitā lakṣmīḥ |

mantrī brūte—sañcitāpi vinaśyati | tad deva ! kārpaṇyaṁ vimucya sva-bhaṭā dāna-
mānābhyāṁ puraskriyantām | tathā coktam—

parasparajñāḥ samhr̥ṣṭās tyaktuṁ prāṇān suniścitāḥ |
kulīnāḥ pūjitāḥ samyag vijayante dviṣad-balam ||128||

aparam ca—

subhaṭāḥ śīla-sampannāḥ samhatāḥ kṛta-niścayāḥ |
api pañca-śataṁ sūrā nighnanti ripu-vāhinīm ||129||

kiṁ ca—

śiṣṭair apy avaśeṣajña ugraś ca kṛta-nāśakaḥ |
tyajyate kiṁ punar nānyair yaś cāpy ātmambharir naraḥ ||130||

yataḥ—

satyaṁ śauryaṁ dayā tyāgo nṛpasyaite mahā-guṇāḥ |
etais tyakto mahīpālaḥ prāpnoti khalu vācyatām ||131||

īdr̥ṣi prastāve'mātyās tāvad avaśyam eva puraskartavyāḥ | tathā coktam—

yo yena pratibaddhaḥ syāt saha tenodayī vyayī |
sa viśvasto niyoktavyaḥ prāṇeṣu ca dhaneṣu ca ||132||

yataḥ—

dhūrtaḥ strī vā śiśur yasya mantriṇaḥ syur mahīpateḥ |
anīti-pavana-kṣipto'kāryābdhau sa nimajjati ||133||

śṛṇu deva! —

harṣa-krodhau yatau yasya śāstrārthe pratyayas tathā |
nityaṁ bhṛtyānupekṣā ca tasya syād dhanadā dharā ||134||
yeṣāṁ rājñā saha syātām uccayāpacayau dhruvam |
amātyā iti tān rājā nāvamanyet kadācana ||135||
mahībhujō madāndhasya sañkīrṇasyeva dantinaḥ |
skhalato hi karālambaḥ suśiṣṭair eva kiyate ||136||

athāgatya praṇamya meghavarṇo brūte—deva ! dr̥ṣṭi-prasādaṁ kuru | idānīm vipakṣo durga-
dvāri vartate | tad deva-pādādeśād bahir niḥsr̥tya sva-vikramaṁ darśayāmi | tena deva-
pādānām ānṛṇyam upagacchāmi |

cakravāko brūte—maivam | yadi bahir niḥsr̥tya yoddhavyam | tadā durgāśrayaṇam eva
niṣprajānam | aparam ca—

viśamo'pi yathā nakraḥ salilān niśṛto vaśaḥ |

vanād vinirgataḥ sūraḥ simho'pi syāc chagālavat ||137||

atha te sarve durga-dvāraṁ gatvā mahāhavam kṛtavantaḥ | aparedyuś citravarṇo rājā gr̥dhram
uvāca—tāta ! sva-pratijñātam adhunā nirvāhaya |

vāyaso brūte—deva ! svayaṁ gatvā dṛśyatām yuddham | yataḥ—

puraskṛtya balaṁ rājā yodhayed avalokayan |
svāminādhiṣṭhitaḥ śvāpi kiṁ na simhāyate dhruvam ||138||

gr̥dhro brūte—deva ! śṛṇu tāvat—

akāla-sahamaty-alpaṁ mūrkhā-vyasani-nāyakam |
aguptaṁ bhīru-yodhaṁ ca durga-vyasanam ucyate ||139||

tat tāvad atra nāsti—

upajāpaś cirārodho'vaskandas tīvra-pauruṣam |
durgasya laṅghanopāyāś catvāraḥ kathitā ime ||140||

atra yathāśakti kriyate yatnaḥ | karṇe kathayati—evam evam | tato'nudita eva bhāskare
caturṣv api durga-dvāreṣu pravṛtte yuddhe, durgābhyantara-gr̥heṣv ekadā kākair agni-
nikṣiptaḥ | tataḥ gr̥hītaṁ gr̥hītaṁ durgam iti kolāhalaṁ śrutvā sarvataḥ pradīptāgnim
avalokya rāja-haṁsa-sainikā bahavo durga-vāsinaś ca satvaram hradam praviṣṭāḥ, yataḥ—

sumantritaṁ suvikrāntaṁ suyuddham supalāyitam |
kārya-kāle yathā-śakti kuryān na tu vicārayet ||141||

rājā haṁsaś ca svabhāvān manda-gatiḥ | sārāsa-dvitiyāś citravarṇasya senāpatinā
kukkuṭenāgatya veṣṭitaḥ | hiraṇyagarbhaḥ sārāsam āha—senāpate ! sārāsa ! mamānurodhād
ātmānaṁ kathaṁ vyāpādayasi | adhunāhaṁ gantum asamarthaḥ | tvaṁ gantum adhunāpi
samarthaḥ | tad gatvā jalaṁ praviśyātmānaṁ parirakṣa | asmat-putraṁ cūḍāmaṇi-nāmānaṁ
sarvajñasya saṁmatyā rājānaṁ kariṣyasi |

sārāso brūte—deva ! na vaktavyam evaṁ duḥsahaṁ vacaḥ, yāvac candrārkaḥ divi tiṣṭhataḥ
tāvad vijayatām devaḥ | ahaṁ deva durgādhikārī | tan mama māmsāsrg viliptena dvāra-
vartmanā tāvat praviśatu śatruḥ | aparaṁ ca, deva--

dātā kṣamī guṇa-grāhī svāmī duḥkhena labhyate |

rājāha—satyam evaitat | kintu—

śucir dakṣo'nuraktaś ca jāne bhṛtyo'pi durlabhaḥ ||142||

sārāso brūte—śṛṇu deva!

yadi samaram apāsyā nāsti mṛtyor
bhayam iti yuktam ito'nyataḥ prayātum |
atha maraṇam avaśyam eva jantoḥ
kim iti mudhā malinaṁ yaśaḥ kriyate ? ||143||

anyac ca—

bhave'smin pavanodbhrānta-vīci-vibhrama-bhaṅgure |
jāyate puṇay-yogena parārthe jīvita-vyayaḥ ||144||
svāmy-amātyaś ca rāṣṭraṁ ca durgam kośo balaṁ suhṛt |
rājyaṅgāni prakṛtayaḥ pauraṇām śreṇayo'pi ca ||145||

deva ! tvaṁ ca svāmī sarvathā rakṣaṇīyaḥ | yataḥ—

prakṛtiḥ svāminaṁ tyaktvā samṛddhāpi na jīvati |
api dhanvantarir vaidyaḥ kim karoti gatāyusi ||146||

aparam ca—

nareśe jīva-loko'yam nimīlati nimīlati |
udety udīyamāne ca ravāv iva saroruham ||147||

atrāpi pradhānāṅgam rājā |

atha kukkuṭenāgatya rājahaṁsasya śarīre kharatara-nakhāghātaḥ kṛtaḥ | tadā satvaram
upasṛtya sārasena sva-dehāntarito rājā jale kṣiptaḥ |

atha kukkuṭa-nakha-prahāra-jarjarikṛtenāpi sārasena kukkuṭa-senā bahuśo hatā | pāścāt
sāraso'pi bahubhiḥ pakṣibhiḥ sametya cañcu-prahāreṇa vibhidya vyāpāditaḥ | atha citravarṇo
durgam praviśya, durgāvasthitaṁ dravyaṁ grāhayitvā vandibhir jaya-śabdair ānanditaḥ sva-
skandhāvāram jagāma |

atha rāja-putrair uktaṁ—tasmin rājahaṁsa-pakṣe puṇyavān sa sārasa eva, yena sva-deha-
tyāgena svāmī rakṣitaḥ | yataḥ—

janayanti sutān gāvaḥ sarvā eva gavākṛtīn |
viśāṇollikhita-skandham kācid eva gavām patim ||148||

viṣṇuśarmovāca—sa tāvat sattva-kṛtān akṣaya-lokān vidyādharī-parivṛtto'nubhavatu mahā-
sattvaḥ | tathā coktam—

āhaveṣu ca ye sūrah svāmy-arthe tyakta-jīvitāḥ |
bharṭṛ-bhaktāḥ kṛtajñāś ca te narāḥ svarga-gāminaḥ ||149||

yatra tatra hataḥ sūrah śatrubhiḥ pariveṣṭitaḥ |
akṣayān labhate lokān yadi klaibyaṁ na gacchati ||150||

atha viṣṇuśarmā prāha—vigrahaḥ śruto bhavadbhiḥ |

rājaputrain uktam—śrutvā sukhino bhūtā vayam |

viṣṇuśarmābravīt—aparam apy evam astu—

vigrahaḥ kari-turaṅga-pattibhir
no kadāpi bhavatān mahībhujām |
nīti-mantra-pavanaiḥ samāhataḥ
saṁśrayantu giri-gahvaram dviṣaḥ ||151||

iti śrī-nārāyaṇa-panḍita-kṛte hitopadeśe nīti-sāstre
vighraho nāma tṛtīyaḥ kathā-saṅgrahaḥ |

--o)0(o--

iv.

sandhiḥ

punaḥ kathārambha-kāle rāja-putrain uktam—ārya ! vigrahaḥ śruto'smābhiḥ | sandhir
adhunābhidhīyatām |

viṣṇuśarmeṇoktam—śrūyatām | sandhim api kathayāmi | yasyāyam ādyaḥ ślokaḥ—

vṛtte mahati saṅgrāme rājñor nihata-senayoḥ |
stheyābhyām ḡdhra-cakrābhyām vācā sandhiḥ kṛtam kṣaṇat ||1||

rājaputrā ūcuḥ—katham etat ?

viṣṇuśarmā kathayati—tatas tena rājahaṁsena uktam—kenāsmad-durge nikṣipto'gñiḥ ? kim
pārakeya ? kim vāsmad-durga-vāsinā kenāpi vipakṣa-prayuktena ?

cakravāko brūte—deva ! bhavato niṣkāraṇa-bandhur asau meghavarṇaḥ saparivāro na dṛśyate
| tan manye tasyaiva viceṣṭitam idam |

rājā kṣaṇam vicintyāha—asti tāvad evam | mama durdaivam etat | tathā cuktam—

aparādhaḥ sa daivasya na punar mantriṇām ayam |
kāryam sucaritām kvāpi daiva-yogād vinaśyati ||2||
viṣamām hi daśām prāpya daivam garhayate naraḥ |

ātmanah karma-doṣānś ca naiva jānāty apanḍitaḥ ||3||
aparam ca—
suhṛdām hita-kāmānām yo vākyaṁ nābhinandati |
sa kūrma iva durbuddhiḥ kāṣṭhād bhraṣṭo vinaśyati ||4||
anyac ca—
rakṣitavyam sadā vākyaṁ vākyaḍ bhavati nāśanam |
haṁsābhyām nīyamānasya kūrmasya patanam yathā ||5||

rāhāha—katham etat ?

mantrī kathayati—

kathā 1

asti magadha-deśe phulloṭpalābhidhānam saraḥ | tatra ciram saṅkaṭa-vikaṭa-nāmānau hamsau
nivasataḥ | tayor mitram kambuḡrīva-nāmā kūrmas ca prativasati | athaikadā dhīvarair āgatya
tathoktam yat—atrāsmābhir adyoṣitvā prātar matsya-kūrmādayo vyāpādayitavyāḥ |

tad ākarṇya kūrmo hamsāv āha—suhṛdau ! śruto'yaṁ dhīvarālāpaḥ | adhunā kim mayā
kartavyam?

hamsāv āhatuḥ—jñāyatām tāvat | punas tāvat prātar yad ucitam tat kartavyam |

kūrmo brūte—maivam | yato dṛṣṭa-vyatikaro'ham atra | yathā coktam—

anāgata-vidhātā ca pratyutpanna-matis tathā |
dvāv eva sukham edhete yad-bhaviṣyo vinaśyati ||6||

tāv ūcatuḥ—katham etat ?

kūrmaḥ kathayati—

kathā 2

purāsminn eva sarasy evamvidheṣv eva dhīvareṣūpasthiteṣu matsya-trayenālocitam |
tatrānāgata-vidhātā nāmaiko matsyaḥ | tenoktam—aham tāvaj-jalāśayāntaram gacchāmi | ity
uktvā sa hradāntaram gataḥ | apareṇa pratyutpannamati-nāmnā mastyenābhihitam—
bhaviṣyad-arthe pramāṇābhāvāt kutra mayā gantavyam ? tad utpanne yathā-kāryam tad
anuṣṭheyam | tathā coktam—

utpannām āpadam yas tu samādhatte sa buddhimān |
vaṅijo bhāryayā jāraḥ pratyakṣe nihnuto yathā ||7||

yadbhaviṣyaḥ pṛcchati—katham etat ?

pratyutpannamatiḥ kathayati—

kathā 3

purā vikramapure samudradatto nāma vaṇig asti | tasya ratnaprabhā nāma gṛhiṇī sva-
sevakena saha sadā ramate | yataḥ—

na strīṇām apriyaḥ kaścit priyo vāpi na vidyate |
gāvas tṛṇam ivāraṇye prārthayante navam navam ||8||

athaikadā sā ratnaprabhā tasya sevakasya mukhe cumbanam dadatī samudradattenāvalokitā |
tataḥ sā bandhakī satvaram bhartuḥ samīpam matvāha—nātha ! etasya sevakasya mahatī
nikṛtiḥ | yato'yam caurikām kṛtvā karpūram khādatīti | mayāsyā mukham āghrāya jñātam |
tathā cuktam—

āhāro dviguṇaḥ strīṇām buddhis tāsām catur-guṇā |
ṣaḍ-guṇo vyavasāyaś ca kāmāś cāṣṭaguṇaḥ smṛtaḥ ||9||

tac chrutvā sevakenāpi prakupyoktam—nātha ! yasya svāmīno gṛhe etādṛśī bhāryā tatra
sevakena katham sthātavyam ? yatra ca pratikṣaṇam gṛhiṇī sevakasya mukham jighrati |
tato'sāv utthāya calitaḥ | sādhunā ca yatnāt prabodhya dhṛtaḥ | ato'ham bravīmi—utpannam
āpadam ity ādi |

--o)0(o--

tato yadbhaviṣyenoḥktam—

yad abhāvi na tad bhāvi bhāvi cen na tad anyathā |
iti cintā-viṣa-ghno'yam agadaḥ kim na pīyate ||10||

tataḥ prātar jālena baddhaḥ pratyutpannamatir mṛtavat ātmānam sandarśya sthitaḥ | tato
jālād apasārito yathāśakty utplutya gabhīram nīram praviṣṭaḥ | yadbhaviṣyaś ca dhīvaraiḥ
prāpto vyāpāditaḥ | ato'ham bravīmi—anāgata-vidhātā ca ity ādi | tad yathāham anyam
hradam prāpnomi tathā kriyatām |

hamśāv āhatuḥ—jalāśayāntare prāpte tava kuśalam | sthale gacchataś te ko vidhiḥ ?

kūrma āha—yathāham bhavadbhyām sahākāśa-vartmanā yāmi, tathā vidhīyatām |

hamśāv brūtaḥ—katham upāyaḥ sambhavati ?

kacchapo vadati—yuvābhyām cañcu-dhṛtam kāṣṭha-khaṇḍam ekam mayā
mukhenāvalambitavyam | tataś ca yuvayoḥ pakṣa-balena mayāpi sukhena gantavyam |

haṁsau brūtaḥ—sambhavaty eṣa upāyaḥ | kintu—

upāyaṁ cintayet prājño hy apāyaṁ api cintayet |
paśyato baka-mūrkhasya nakulair bhakṣitāḥ sutāḥ ||11||

kūrmaḥ pṛcchati--katham etat ?

tau kathayataḥ—

kathā 4

asty uttarā-pathe gr̥dhra-kūṭa-nāmni parvate mahān pippala-vṛkṣaḥ | tatrāneke bakā nivasanti |
tasya vṛkṣasyādhasād vivare sarpaḥ tiṣṭhati | sa ca bakānām bālāpatyāni khādati | atha
śokāntānām vilāpaṁ śrutvā kenacid vṛddha-bakenābhīhitam—bho evaṁ kuruta, yūyaṁ
matsyān upādāya nakula-vivarād ārabhya sarpa-vivaraṁ yāvat-paṅkti-krameṇa ekaikaśo
vikirata | tatas tad-āhāra-lubdhair nakulair āgatya sarpo draṣṭavyaḥ | svabhāva-dveṣād
vyāpadayitavyaś ca | tathānuṣṭhite sati tad vṛttam |

atha nakulair vṛkṣopari baka-śāvakānām rāvaḥ śrutaḥ | paścāt tad-vṛkṣam āruhya baka-
śāvakāḥ khāditaḥ | ata āvām brūvaḥ—upāyaṁ cintayan ity ādi |

āvābhyām nīyamānaṁ tvām avalokya lokaiḥ kimcid vaktavyam eva | yadi tvam uttaram
dāsyasi, tadā tvan-maraṇam | tat sarvathaiva sthīyatām |

kūrmo vadati—kim aham aprājñaḥ ? nāham uttaram dāsyāmi | na kim api mayā vaktavyam |
tathānuṣṭhite tathā-vidham kūrmaṁ ālokya sarve go-rakṣakāḥ paścād dhāvanti, vadanti ca—
aho ! mahad āścaryam ! pakṣibhyām kūrmo nīyate |

kaścid vadati—yady ayaṁ kūrmaḥ patati, tadātraiva paktvā khāditaḥ |

kaścid vadati—sarasaḥ tīre dagdhvā khāditaḥ |

kaścid vadati—gṛham nītvā bhakṣaṇīyaḥ | iti |

tad-vacanaṁ śrutvā sa kūrmaḥ kopāviṣṭo vismṛta-pūrva-saṁskāraḥ prāha—yuṣmābhir
bhasma bhakṣitavyam iti vadann eva patitas tair vyāpāditaś ca | ato'ham bravīmi—suhṛdām
hita-kāmānām ity ādi |

atha praṇidhir bakas tatrāgatyovāca—deva ! prāg eva mayā nigaditam durga-śodha hi
pratikṣaṇam kartavyam iti | tac ca yuṣmābhir na kṛtam, tad-anavadhānasya phalam idam
anubhūtam | durga-dāho meghavarṇena vāyasena gr̥dhra-pratyuktena kṛtaḥ | rājā
niḥśvasyāha—

praṇayād upakārād vā yo viśvasiti śatruṣu |

sa supta iva vṛkṣāgrāt patitaḥ pratibudhyate ||12||

atha praṇidhir uvāca—ito durgadāham vidhāya, yadā yato meghavarṇas tadā citravarṇena prasāditenoktam—ayaṁ meghavarṇo`tra karpūra-dvīpa-rājye`bhiṣicyatām | tathā coktam—

kṛta-kṛtyasya bhr̥tyasya kṛtaṁ naiva praṇāśayet |
phalena manasā vācā dṛṣṭyā cainaṁ praharṣayet ||13||

cakravāko brūte—deva ! śrutam yat praṇidhiḥ kathayati ?

rājā prāha--tatas tataḥ ?

praṇidhir uvāca—tataḥ pradhāna-mantriṇā ḡrdhreṇābhīhitam—deva ! nedam ucitam |
prasādāntaram kim api kriyatām | yataḥ—

avicārayato yukti-kathanam tuṣa-khaṇḍanam |
nīceṣūpakṛtam rājan bālukāsv iva mūtritam ||14||

mahatām āspade nīcaḥ kadāpi na kartavyaḥ | tathā coktam—

nīcaḥ ślāghya-padam prāpya svāminam hantum icchati |
mūṣiko vyāghratām prāpya munim hantum gato yathā ||15||

citravarṇaḥ pṛcchati--katham etat ?

mantrī kathayati—

kathā 5

asti gautamasya maharṣes tapovane mahātapā nāma muniḥ | tatra tena āśrama-saṁnidhāne
mūṣika-śāvakaḥ kāka-mukhād bhraṣṭo dṛṣṭaḥ | tato dayā-yuktena tena muniā nīvāra-kaṇaiḥ
saṁvardhitaḥ | tato biḍālas taṁ mūṣikam khādītum upadhāvati | tam avalokya mūṣikas tasya
muneḥ kroḍe praviveśa | tato muninoktam—mūṣika ! tvam mārjāro bhava | tataḥ sa biḍālaḥ
kukkuraṁ dṛṣṭvā palāyate | tato muninoktam—kukkuraḍ bibheṣi, tvam eva kukkuro bhava |
sa ca kukkuro vyāghrād bibheti tatas tena muninā kukkuro vyāghraḥ kṛtaḥ |

atha taṁ vyāghram munir mūṣiko`yam iti paśyati | atha taṁ munim vyāghram ca dṛṣṭvā sarve
vadanti—anena muninā mūṣiko vyāghratām nītaḥ | etac chrutvā sa-vyatho vyāghro`cintayat—
yāvad anena muninā sthīyate, tāvad idam me svarūpākhyānam akīrtikaram na palāyiṣyate ity
ālocya mūṣikas taṁ munim hantum gataḥ | tato muninā taj jñātvā—punar mūṣiko bhava ity
uktvā mūṣika eva kṛtaḥ | ato`ham bravīmi—nīcaḥ ślāghya-padam prāpyety ādi ||

--o)0(o--

aparam ca, deva ! sukaram idam iti na mantavyam | śṛṇu—

bhakṣayitvā bahūn matsyān uttamādhama-madhyamān |
atilobhād bakaḥ paścān mṛtaḥ karkaṭaka-grahāt ||16||

citravarṇaḥ pṛcchati--katham etat ?

mantrī kathayati—

kathā 6

asti mālava-viṣaye padmagarbhābhīdhānam saraḥ | tatraiko vṛddho bakaḥ sāmārthya-hīna
udvignam ivātmānam darśayitvā sthitaḥ | sa ca kenacit kulīraṇe dūrād eva dr̥ṣṭaḥ | pṛṣṭaś ca—
kim iti bhavān atrāhāra-tyāgena tiṣṭhati ?

bakenoktam—matsyā mama jīvana-hetavaḥ | te kaivartair āgatya vyāpādayitavyā iti vārtā
nagaropānte mayā śrutā | ato vartanābhāvād evāsman maraṇam upasthitam iti jñātvāhāre'py
anādaraḥ kṛtaḥ | tato matsyair ālocitam—iha samaye tāvad upakāraka evāyam lakṣyate | tad
ayam eva yathā-kartavyam pṛcchayatām | tathā coktam—

upakartrāriṇā sandhir na mitreṇāpakāriṇā |
upakārāpakāro hi lakṣyam lakṣaṇam etayoḥ ||17||

matsyā ūcuḥ—bho baka ! ko'tra asmākaṁ rakṣanopāyaḥ ?

bako brūte—asti rakṣaṇopāyo jalāśayāntarāśrayaṇam | tatrāham ekaikaśo yuṣmān nayāmi |

matsyā āhuḥ—evam astu | tato'sau duṣṭa-bakas tān matsyān ekaikaśo nītvā khādati |
anantaram kulīras tam uvāca—bho baka ! mām api tatra naya | tato bako'py apūrva-kulīra-
māmsārthī sādaram tam nītvā sthale dhṛtavān | kulīro'pi mastya-kaṇṭakākīrṇam tam sthalam
ālokyācintayat—hā hato'smi manda-bhāgyaḥ | bhavatu idānīm samayocitam vyavahariṣyāmi |
yataḥ—

tāvad bhayena bhetavyam yāvad bhayam anāgatam |
āgatam tu bhayam dr̥ṣṭvā praharatvayam abhītivat ||18||

kim ca—

abhiyukto yadā paśyen na kiñcid gatim ātmanaḥ |
yudhyamānas tadā prājño mriyate ripuṇā saha ||19||

ity ālocya sa kulīrakas tasya bakasya grīvām ciccheda | atha sa bakaḥ pañcatvam gataḥ |
ato'ham bravīmi—bhakṣayitvā bahūn matsyān ity ādi |

tataś citravarṇo`vadat—śṛṇu tāvan mantrin ! mayaitad ālocitam | asti yad atrāvasthitenānena
meghavarṇena rājñā yāvanti vastūni karpūra-dvīpasyottamāni tāvanti asmākam upanetavyāni
| tenāsmābhir mahā-sukhena vindhyācale sthātavyam | dūradarśi vihasyāha—deva !

anāgatavatīm cintām kṛtvā yas tu prahr̥ṣyati |
sa tiraskāram āpnoti bhagna-bhāṇḍo dvijo yathā ||20||

rājāha--katham etat ?

mantrī kathayati---

kathā 7

asti devī-koṭa-nāmni nagare devaśarmā nāma brāhmaṇaḥ | tena mahāviśuvat-saṅkrāntyām
saktupūrṇaśarāva ekaḥ prāptaḥ | tatas tam ādāyāsau kumbhakārasya bhāṇḍapūrṇa-
maṇḍapaika-deśe raudreṇākulitaḥ suptaḥ | tataḥ saktu-rakṣārtham haste daṇḍam ekam
ādāyācintayat—adyāham saktuśarāvaṁ vikrīya daśa kapardakān prāpsyāmi, tadātraiva taiḥ
kapardakair ghaṭaśarāvādikam upakrīyānekadhā vṛddhais tad-dhanaḥ punaḥ punaḥ pūrṅa-
vastrādim upakrīya, vikrīya lakṣa-saṅkhyāni dhanāni kṛtvā, vivāha-catuṣṭayam kariṣyāmi |
anantaram tāsū sva-patnīṣu yā rūpa-yauvanavatī tasyām adhikānurāgam kariṣyāmi | sapatnyo
yadā dvandvam kariṣyāmi, tadā kopākulo`ham tāḥ sarvā laguḍena tāḍayisyāmīty abhidhāya
tena laguḍaḥ prakṣiptaḥ | tena saktuśarāvaś cūrṇito bhāṇḍāni ca bahūni bhagnāni | tatas tena
śabdenāgatena kumbhakāreṇa tathā-vidhāni bhāṇḍāny avalokya, brāhmaṇas tiraskṛto
maṇḍapād bahiṣkṛtaś ca | ato`ham bravīmi – anāgatavatīm cintām ity ādi |

--o)0(o--

tato rājā rahasi gr̥dhram uvāca—tāta ! yathā kartavyam tathopadiśa |

gr̥dhro brūte—

madoddhatasya nṛpateḥ prakīrṇasyeva dantinaḥ |
gacchanty unmārga-yātasya netāraḥ khalu vācyatām ||21||

śṛṇu deva ! kim asmābhir bala-darpād durgam bhagnam ? uta tava pratāpādhiṣṭhitenopāyena
?

rājāha—bhavatām upāyena |

gr̥dhro brūte—yady asmad-vacanam kriyate, tadā sva-deśe gamyatām | anyathā varṣā-kāle
prāpte punas tulya-balena vigrāhe saty asmākam para-bhūmiṣṭhānām sva-deśa-gamanam api
durlabham bhaviṣyati | tat-sukha-śobhārtham sandhāya gamyatām | durgam bhagnam, kīrtiś
ca labdheva | mama saṁmatam tāvad etat | yataḥ—

yo hi dharam puraskṛtya hitvā bhartuḥ priyāpriye |

apriyāṅy āha pathyāni tena rājā sahāyavān ||22||

anyac ca—

suhṛd-balaṁ tathā rājyam ātmānam kīrtim eva ca |
yudhi sandehadolāstham ko hi kuryād abāliśaḥ ||23||

aparam ca—

sandhim icchet samenāpi sandigdho vijayo yudhi |
nahi samśayitam kuryād ity uvāca bṛhaspatiḥ ||24||

api ca—

yuddhe vināśo bhavati kadācid ubhayor api |
sundopa-sundāv anyonyam naṣṭau tulya-balau na kim ||25||

rājovāca--katham etat ?

mantrī kathayati—

kathā 8

purā daityau sahodarau sundopasunda-nāmānau mahatā kāya-kleśena trailokya-rājya-
kāmanayā cirāc candra-śekharam ārādhitavantau | tatas tayor bhagavān parituṣṭaḥ san varam
varayatam ity uvāca | anantaram tayor kaṅṭhādhiṣṭhitāyāḥ sarasvatyāḥ prabhāvāt tāv anyad
vaktu-kāmāv anyad-abhihitavantau—yady āvayor bhavān parituṣṭas tadā sva-priyam pārvatīm
parameśvaro dadātu |

atha bhagavatā kruddhena varadānasyāvaśyakatayā, vicāra-mūḍhayor pārvatī pradattā | tatas
tasyā rūpa-lāvaṅya-lubdhābhyām, jagad-ghātibhyām masasotsukābhyām, pāpa-timirābhyām,
mamety anyonyam kalahāyamānābhyām, pramāṇa-puruṣaḥ kaścit pṛcchyatām iti matau
kṛtāyām, sa eva bhaṭṭārako vṛddha-dviija-rūpaḥ samāgatya tatropasthitāḥ | anantaram—
āvābhyām iyam sva-bala-labdā, kasyeyam āvayor bhavati iti brāhmaṇam apṛcchatām |
brāhmaṇo brūte—

jñāna-śreṣṭho dvijaḥ pūjyaḥ kṣatriyo balavān api |
dhana-dhānyādhiko vaiśyaḥ śūdras tu dvija-sevayā ||26||

tad yuvām kṣātra-dharmānugau | yudda eva yuvayor niyama ity abhihite sati sādhuḥkṛtam
aneti kṛtvānyonya-tulya-vīryau, sama-kālam anyonya-ghātena vināśam upāgatau | ato'ham
bravīmi—sandhim icchet samenāpi ity ādi |

--o)0(o--

rājāha—tat prāg eva kim nedam upadiṣṭam bhavadbhiḥ ?

mantrī brūte—tadā mad-vacanāṁ kim avasāna-paryantaṁ śrutāṁ bhavadbhiḥ ? tadāpi mama
saṁmatyā nāyaṁ vighrahārambhaḥ | yataḥ—sādhu-guṇa-yukto'yaṁ hiraṇyagarbho na
vigrāhyaḥ | tathā coktaṁ—

satyārthau dhārmiko'nāryo bhrāṭṛ-saṅghātavān balī |
aneka-yuddha-vijayī sandheyāḥ sapta kīrtitāḥ ||27||
satyo'nupālayan satyaṁ sandhito naiti vikriyām |
praṇa-bādhe'pi suvyaktam āryo nāyāty anārthatām ||28||
dhārmikasyābhiyuktasya sarva eva hi yudhyate |
prajānurāgād dharmāc ca duḥkhocchedyo hi dhārmikaḥ ||29||
sandhiḥ kāryo'py anāryeṇa vināśe samupasthite |
vinā tasyāśrayeṇāryo na kuryāt kāla-yāpanam ||30||
saṁhatatvād yathā veṇur niviḍaiḥ kaṅṭakair vṛtaḥ |
na śakyate samucchettum bhrāṭṛ-saṅghātavāms tathā ||31||
balinā saha yoddhavyam iti nāsti nidarśanam |
prativātam na hi ghaṇaḥ kadācid upasarpati ||32||
jamadagneḥ sutasyeva sarvaḥ sarvatra sarvadā |
aneka-yuddha-jayinaḥ pratāpād eva bhajyate ||33||
aneka-yuddha-vijayī sandhānam yasya gacchati |
tat-pratāpena tasyāśu vaśam āyānti śatravaḥ ||34||

tatra tāvad bahubhir guṇair upetaḥ sandheyo'yaṁ rājā | cakravāko'vadat—praṇidhe ! sarvam
avagatam | vraja | punar āgamiṣyasi |

atha rājā hiraṇyagarbhaś cakravākaṁ pṛṣṭhavan—mantrin ! asandheyāḥ kati ? tān śrotum
icchāmi | mantrī brūte—deva ! kathayāmi | śṛṇu—

bālo vṛddho dīrgha-rogi tathājñāti-bahiṣkṛtaḥ |
bhīruko bhīruka-jano lubdho lubdha-janas tathā ||35||
virakta-prakṛtiś caiva viśayeṣv atisaktimān |
aneka-citta-mantras tu deva-brāhmaṇa-nindakaḥ ||36||
daivopahatakaś caiva tathā daiva-parāyaṇaḥ |
durbhikṣa-vyasanopeto bala-vyasana-saṅkulaḥ ||37||
adeśastho bahu-ripur yuktaḥ kālena yaś ca na |
satya-dharma-vyapetaś ca vimśatiḥ puruṣā amī ||38||
etaiḥ sandhim na kurvīta vighṛṇṇiyāt tu kevalam |
ete vighṛyamāṇā hi kṣipraṁ yānti ripor vaśam ||39||
bālasyālpa-prabhāvavān na loko yoddhum icchati |
yuddhāyuddha-phalam yasmāj jñātum śakto na bālīśaḥ ||40||
utsāha-śakti-hīnatvād vṛddho dīrghāmayas tathā |
svair eva paribhūyete dvāv apy etāv asaṁśayam ||41||
sukha-cchedyo hi bhavati sarva-jñāti-bahiṣkṛtaḥ |
ta evainam vinighnanti jñātayas tv ātma-sātkr̥tāḥ ||42||
bhīrur yuddha-parityāgāt svayam eva praṇāsyati |
tathaiva bhīru-puruṣaḥ saṅgrāme tair vimucyate ||43||

lubdhasyāsamvibhāgitvān na yudhyante’nujīvinaḥ |
 lubdhānujīvī tair eva dāna-bhinnair nihanyate ||44||
 santy ajyate prakṛtibhir virakta-prakṛtir yudhi |
 sukhābhiyojyo bhavati viṣayev atisaktimān ||45||
 aneka-citta-mantras tu dveṣyo bhavati mantriṇām |
 anavasthita-cittatvāt karyataḥ sa upekṣyate ||46||
 sadādharmā-balīyastvād deva brāhmaṇa-nindakāḥ |
 viśīryate svayam hy eṣa daivopahatakas tathā ||47||
 sampatteś ca vipatteś ca daivam eva hi kāraṇam |
 iti daivaparo dhyāyann ātmanā na viceṣṭate ||48||
 durbhikṣa-vyasanī caiva svayam eva viśīdati |
 bala-vyāsana-saktasya yoddhum śaktir na jāyate ||49||
 adeśa-stho hi ripuṇā svalpakenāpi hanyate |
 grāho’lpīyān api jale jalendram api karṣati ||50||
 bahu-śatrus tu santrastaḥ śyena-madhye kapotavat |
 yenaiva gacchati pathā tenaivāśu vipadyate ||51||
 akāla-yukta-sainyas tu hanyate kāla-yodhinā |
 kauśikena hata-jyotir niśītha iva vāyasaḥ ||52||
 satya-dharma-vyapetena sandadhyān na kadācana |
 sa sandhito’py asādhitvād acirād yāti vikriyām ||53||

aparam api kathayāmi—sandhi-vigraha-yānāsana-samśraya-dvaidhī-bhāvāḥ ṣaḍguṇyam |
 karmaṇām ārambhopāyaḥ | puruṣa-dravya-sampat | deśa-kāla-vibhāgaḥ | vinipāta-pratikāraḥ |
 kārya-siddhiś ceti pañcāṅgo mantraḥ | sāma-dāna-bheda-daṇḍāś catvāra upāyāḥ | utsāha-
 śaktiḥ, mantra-śaktiḥ, prabhu- śaktiś ceti śakti-trayam | etat sarvam ālocya nityam vijigīṣavo
 bhavanti mahāntaḥ | yataḥ—

yā hi prāṇa-parityāga-mūlyenāpi na labhyate |
 sā śrīr nītidam paśya cañcalāpi pradhāvati ||54||

yathā coktaṁ—

vittam sadā yasya samam vibhaktam
 gūḍhaś caraḥ samnibhṛtaś ca mantraḥ |
 nacāpriyam prāṇiṣu yo bravīti
 sa sāgarāntām pṛthivīm praśāsti ||55||

kintu deva yadyapi mahā-mantriṇā grdhreṇa sandhānam upanyastam, tathāpi tena rājñā
 samprati bhūta-jaya-darpān na mantavyam | deva ! tad evam kriyatām | simhala-dvīpasya
 mahābalo nāma sāraso rājāsman-mitraṁ jambudvīpe kopam janayatu | yataḥ—

suguptim ādhāya susamhatena
 balena vīro vicarann arātim |
 santāpayed yena samam sutaptas
 taptena sandhānam upaiti taptaḥ ||56||

rājñā evam astv iti nigadya vicitra-nāmā bakaḥ sugupta-lekham dattvā simhala-dvīpam
prahitaḥ |

atha prañidhiḥ punar āgatyovāca—deva ! śrūyatām tāvat tatratya-prastāvaḥ |

evam tatra gr̥dhreṇoktam—deva ! meghavarṇas tatra ciram uṣitaḥ | sa vetti kim sandheya-
guṇa-yukto hiraṇyagarbho rājā, na vā ? iti |

tato'sau meghavarṇas citravarṇena rājñā samāhūya pṛṣṭaḥ—vāyasa ! kīdṛśo hiraṇyagarbho
rājā ? cakravāko mantrī vā kīdṛśaḥ ?

vāyasa uvāca—deva ! sa hiraṇyagarbho rājā yudhiṣṭhira-samo mahāśayaḥ satya-vāk |
cakravāka-samo mantrī na kvāpy avalokyate |

rājāha—yady evam tadā katham asau tvayā vañcitaḥ ?

vihasya meghavarṇaḥ prāha—deva !

viśvāsa-pratipannānām vañcane kā vidagdhatā |
aṅkam āruhya suptaṁ hi hatvā kim nāma pauraṣam ||57||

śṛṇu deva ! tena mantriṇāham prathama-darśane evam vijñātaḥ, kintu mahāśayo'sau rājā,
tena mayā vipralabdhaḥ | tathā coktam—

ātmapamyena yo vetti durjanam satya-vādinam |
sa tathā vañcyate dhūrtair brāhmaṇās chāgato yathā ||58||

rājovāca—katham etat ?

meghavarṇaḥ kathayati—

kathā 9

asti gautamasyāraṇye prastuta-yajñāḥ kaścīd brāhmaṇaḥ | sa ca yajñārtham grāmāntarāc
chāgam upakriya, skandhe nītvā, gaccha dhūrta-trayeṇāvalokitaḥ | tatas te dhūrtāḥ—yady eṣa
chāgaḥ kenāpy upāyena labhyate, tadā mati-prakarṣo bhavatīti samālocya, vṛkṣa-traya-tale
krośāntareṇa tasya brāhmaṇasyāgamanam pratīkṣya pathi sthitaḥ |

tatraikena dhūrtena gacchan sa brāhmaṇo'bhihitaḥ—bho brāhmaṇa ! kim iti tvayā kukkuraḥ
skandhenohyate |

vipreṇoktam—nāyam śvā, kintu yajña-cchāgaḥ |

athāntara-sthitenānyena dhūrtena tathai voktam | tad ākarṇya brāhmaṇas chāgam bhūmau
nidhāya muhur nirīkṣya, punaḥ skandhe kṛtvā dolāyamāna-matīś calitaḥ | yataḥ—

matir dolāyate satyaṁ satām api khaloktibhiḥ |
tābhir viśvāsitaś cāsau mriyate citrakarṇavat ||59||

rājāha--katham etat ?

sa kathayati—

kathā 10

asti kasmimścid vanoddeśe madotkaṭo nāma simhaḥ | tasya sevakās trayah kāko vyāghro
jambukaś ca | atha tair bhramadbhiḥ sārtha-bhraṣṭaḥ kaścid uṣṭro drṣṭaḥ | pṛṣṭaś ca—kuto
bhavān āgataḥ sārthād bhraṣṭaḥ ?

sa cātma-vṛttāntam akathayat | tatas tair nītvā simhāyāsau samarpitaḥ | tena cābhaya-vācam
dattvā, citrakarṇa iti nāma kṛtvā sthāpitaḥ |

atha kadācit simhasya śarīra-vaikalyād bhūri-vṛṣṭi-kāraṇāc cāhāram alabhamānās te vyagrā
babhūvuḥ | tatas tair ālocitam | citrakarṇam eva yathā svāmī vyāpādayati tathānuṣṭhīyatām |
kim anena kaṇṭaka-bhujāsmākam ?

vyāghra uvāca—svāminābhaya-vācam dattvānuḡrḥito'yaṁ, tat katham evaṁ sambhavati ?

kāko brūte—iha samaye parikṣīnaḥ svāmī pāpam api kariṣyati | yataḥ—

tyajet kṣudhārtā mahilā svaputraṁ
khādet kṣudhārtā bhujagī svamaṇḍam |
bubhuṣitaḥ kim na karoti pāpam
kṣīṇā narā niṣkaruṇā bhavanti ||60||

anyac ca—

mattaḥ pramattaś conmattaḥ śrāntaḥ kruddho bubhuṣitaḥ |
lubdho bhīrus tvarā-yuktaḥ kāmukaś ca na dharmā-vit ||61||

iti sañcintya sarve simhāntikaṁ jagmuḥ | simhenoktam—āhārārtham kiñcit prāptam ?

tair uktam—deva ! yatnād api prāptam kiñcit ?

simhenoktam—ko'dhunā jīvanopāyaḥ ?

kāko vadati—deva ! svādhīnāhāra-parityāgāt sarva-nāśo'yaṁ upasthitaḥ ?

simhenoktam—atrāhāraḥ kaḥ svādhīnaḥ ?

kākaḥ karṇe kathayati—citrakarṇa iti | siṁho bhūmiṁ spr̥ṣtvā karṇau spr̥ṣati | abravīc ca—
abhaya-vācam dattvā dhṛto'yam asmābhiḥ | tat katham evaṁ sambhavati ? tathā hi—
na bhūta-dānaṁ na suvarṇa-dānaṁ
na go-pradānaṁ na tathāna-dānaṁ |
yathā vadantīha mahā-pradānaṁ
sarveṣu dāneṣv abhaya-pradānaṁ ||62||

anyac ca—
sarva-kāma-samṛddhasya aśvamedhasya yat phalam |
tat-phalam labhate samyag rakṣite śaraṇāgate ||63||

kāko brūte—nāsau svāminā vyāpādayitavyaḥ | kintv asmābhir eva tathā kartavyaṁ, yathāsau
sva-deha-dānaṁ aṅgīkaroti |

siṁhas tac chrutvā tūṣṇīm sthitaḥ | tato'sau labdhāvakaśaḥ kūṭam kṛtvā sarvān ādāya
siṁhāntikaṁ gataḥ | atha kākenoktaṁ—deva ! yatnād apy āhāro na prāptaḥ | anekopavāsa-
kliṣṭaś ca svāmī | tad idānīm mādiya-māmsam upabhujyatām | yataḥ—

svāmi-mūlā bhavanty eva sarvāḥ prakṛtayaḥ khalu |
samūleṣv api vṛkṣeṣu prayatnaḥ saphalo nṛṇām ||64||

siṁhenoktaṁ—bhadra ! varam prāṇa-parityāgo, na punar īdr̥ṣe karmaṇi pravṛttiḥ |

jambukenāpi tathoktam | tataḥ siṁhenoktaṁ—maivam |

atha vyāghreṇoktaṁ—mad-dehena jīvatu svāmī |

siṁhenoktaṁ—na kadācid evam ucitam |

atha citrakarṇo'pi jāta-viśvāsas tathaiivātma-deha-dānaṁ āha—tatas tad-vacanāt tena
vyāghreṇāsau kuṣṭhīm vidārya vyāpāditaḥ | sarvair bhakṣitaś ca | ato'haṁ bravīmi—matir
dolāyate satyam ity ādi |

tatas tṛtīya-dhūrta-vacanaṁ śrutvā, sva-mati-bhramaṁ niścītya chāgam tyaktvā, brāhmaṇaḥ
snātvā gṛhaṁ yayau | chāgaś ca tair dhūrtair nītvā bhakṣitaḥ | ato'haṁ bravīmi—
ātmaupamyena yo vettīty ādi |

rājāha—meghavarṇa ! katham śatru-madhye tvayā suciram uṣitam ? katham vā teṣāṁ
anunayaḥ kṛtaḥ ?

meghavarṇa uvāca—deva ! svāmi-kāryārthitayā sva-prayojana-vaśād vā kim kim na kriyate ?
paśya—

loko vahati kim rājan na mūrdhnā dagdhum indhanam |
kṣālayanty api vṛkṣāṅghriṁ nadī-velā nikṛntati ||65||

tathā coktam—

skandhenāpi vahec chatrūn kāryam āsādy buddhimān |
yathā vṛddhena sarpeṇa maṇḍūkā vinipātitaḥ ||66||

rājāha—katham etat ?

meghavarnaḥ kathayati—

kathā 11

asti jīrṇodyāne manda-viṣo nāma sarpaḥ | so'tijirṇatayā svāhāram apy anveṣṭum akṣamaḥ
saras-tīre patitvā sthitaḥ | tato dūrād eva kenacin maṇḍūkena dṛṣṭaḥ, pṛṣṭaś ca—kim iti tvām
āhāram nānviṣyati ?

sarpo'vadat—gaccha bhadra ! kim te mama manda-bhāgyasya vṛttānta-praśnena ? tataḥ
sañjāta-kautukaḥ sa ca bhekaḥ sarvathā kathyatām ity āha | sarpo'py āha—bhadra ! pura-
vāsinaḥ śrotriyasya kauṇḍinyasya putro viṃśati-varṣa-deśīyaḥ sarva-guṇa-sampanno
durdaivān mayā nṛśamsena daṣṭaḥ | tatas taṁ suśīla-nāmānam putram mṛtam avalokya,
śokena mūrccitaḥ kauṇḍinyaḥ pṛthivyām luloṭha | anantaram brahmapura-vāsinaḥ sarve
bāndhavās tatrāgatyopaviṣṭāḥ | tathā coktam—

utsave vyasane yuddhe durbhikṣe rāṣṭra-viplave |
rāja-dvāre śmaśāne ca yas tiṣṭhati sa bāndhavaḥ ||67||

tatra kapilo nāma snātako'vadat—are kauṇḍinya ! mūḍho'si yenaivam vilapasi | śṛṇu—

kroḍīkaroti prathamam yadā jātam anityatā |
dhātrīva janani paścāt tadā śokasya kaḥ kramaḥ ||68||

tathā ca—

kva gataḥ pṛthivī-pālāḥ sa-sainya-bala-vāhanāḥ |
viyoga-sākṣiṇī yeṣām bhūmir adyāpi tiṣṭhati ||69||

tathā ca—

jātasya hi dhruvo mṛtyur dhruvam janma mṛtasya ca |
adya vābda-śātānte vā mṛtyur vai prāṇinām dhruvaḥ ||70||

aparam ca—

kāyaḥ samnihitāpāyaḥ sampadaḥ padam āpadām |
samāgamāḥ sāpagamāḥ sarvam utpādi bhaṅguram ||71||
pratikṣaṇam ayaṁ kāyaḥ kṣiyamāṇo na lakṣyate |
āmakumbha ivāmbhaḥ-stho viśīrṇaḥ san vibhāṣyate ||72||
āsannataratāmeti mṛtyur jantor dine dine |
āghātam nīyamānasya vadhyasyeva pade pade ||73||

yataḥ—

anityam yauvanam rūpam jīvitam dravya-sañcayaḥ |
aiśvaryaṁ priya-saṁvāso muhyet tatra na paṇḍitaḥ ||74||
yathā kāṣṭham ca kāṣṭham ca sameyātām mahodadhau |
sametya ca vyapeyātām tadvad bhūta-samāgamaḥ ||75||
yathā hi pathikaḥ kaścic chāyām āsṛitya tiṣṭhati |
viśramya ca punar gacched tadvad bhūta-samāgamaḥ ||76||

anyac ca—

pañcabhir nirmite dehe pañcatvaṁ ca punar gate |
svām svām yonim anuprāpte tatra kā paridevanā ||77||
yāvataḥ kurute jantuḥ sambandhān manasaḥ priyān |
tāvanto'sya nikhanyante hṛdaye śoka-śaṅkavaḥ ||78||
nāyam atyanta-saṁvāso labhyate yena kenacit |
api svena śarīreṇa kim utānyena kenacit ||79||

api ca—

saṁyogo hi viyogasya saṁsūcayati sambhavam |
anatikramaṇīyasya janma mṛtyor ivāgamam ||80||
āpāta-ramaṇīyānām saṁyogānām priyaiḥ saha |
apathyānām ivānnānām pariṇāmo hi dāruṇaḥ ||81||

aparam ca—

vrajanti na nivartante srotāmsi saritām yathā |
āyur ādāya martyānām tathā rātry-ahani sadā ||82||
sukhāsvāda-paro yas tu saṁsāre sat-samāgamaḥ |
sa viyogāvasānatvād duḥkhānām dhuri yuyate ||83||
ata eva hi necchanti sādharmaḥ sat-samāgamam |
yad-viyogāsi-lūnasya manaso nāsti bheṣajam ||84||
sukṛtāny api karmāṇi rājabhiḥ saḡarādibhiḥ |
atha tāny eva karmāṇi te cāpi pralayaṁ gatāḥ ||85||

saṁcintya saṁcintya tam ugra-daṇḍam
mṛtyuṁ manuṣyasya vicakṣaṇasya |
varṣāmbu-siktā iva carma-bandhāḥ
sarve prayatnāḥ śithilibhavanti ||86||

yām eva rātriṁ prathamām upaiti
garbhe nivāsam naravīra lokaḥ |
tataḥ prabhṛty askhalita-prayāṇaḥ
sa pratyaham mṛtyu-saṁīpam eti ||87||

ajñānam kāraṇam na syād viyogo yadi kāraṇam |
śoko dīneṣu gacchatsu vardhatām apayāti kim ||88||

tad bhadra ! tad ātmānam anusandhehi | śoka-carcām ca parihara, yataḥ—

akāṇḍa-pāta-jātānām astrāṇām marma-bhedinām |
gāḍha-śoka-prahārānām acintaiva mahauśadham ||89||

tatas tad-vacanām niśamya, prabuddha iva kauṇḍinya utthāyābravīt | tad alam idānīm gṛha-
naraka-vāseṇa vanam eva gacchāmi | kapilaḥ punar āha—

vane'pi doṣāḥ prabhavanti rāgiṇām
gṛhe'pi pañcendriya-nigrahas tapaḥ |
akutsite karmaṇi yaḥ pravartate
trivṛtta-rāgasya gṛham tapovanam ||90||

yataḥ—

duḥkhito'pi cared dharmam yatra kutrāśrame rataḥ |
samaḥ sarveṣu bhūteṣu na liṅgam dharmā-kāraṇam ||91||

uktam ca—

vṛtty-artham bhojanam yeṣāṃ santānārtham ca maithunam |
vāk satya-vacanārthāya durgāṇy api taranti te ||92||

tathā hi—

ātmā nadī samyam apuṇya-tīrthā
satyodakā śīla-taṭā dayormiḥ |
tatrābhiṣekam kuru paṇḍu-putra !
na vāriṇā śuśyati cāntarātmā ||93||

viśeṣataś ca—

janma-mṛtyu-jarā-vyādhi-vedanābhir upadrutam |
saṃsāram imam utpannam asāram tyajataḥ sukham ||94||

yataḥ—

duḥkham evāsti na sukham yasmāt tad upalakṣyate |
duḥkhārtasya pratikāre sukha-samjñā vidhīyate ||95||

kauṇḍinyo brūte—evam eva | tato'ham tena śokākulena brāhmaṇeṇa śapto, yad adyārabhya
maṇḍūkānām vāhanam bhaviṣyatīti |

kapilo brūte—sampraty upadeśāsahiṣṇur bhavān | śokāviṣṭam te hṛdayam | tathāpi kāryam
śṛṇu—

saṅgaḥ sarvātmanā tyājyaḥ sa cet tyaktuṃ na śakyate |
sa sadbhiḥ saha kartavyaḥ satām saṅgo hi bheṣajam ||96||

anyac ca—

kāmaḥ sarvātmanā heyah sa ced dhātum na śakyate |
sva-bhāryām prati kartavyaḥ saiva tasya hi bheṣajam ||97||

etac chrutvā sa kauṇḍinyaḥ kapilopadeśāmṛta-prasānta-śokānalo yathāvidhi danḍa-grahaṇam
kṛtavān | ato brāhmaṇa-śāpān maṇḍūkān voḍhum atra tiṣṭhāmi | anantaram tena maṇḍūkena
gatvā maṇḍūka-nāthasya jālapāda-nāmno'gre tat kathitam | tato'sāv āgatya maṇḍūka-nāthas
tasya sarpasya pṛṣṭham ārūḍhavān | sa ca sarpas tam pṛṣṭhe kṛtvā citrapada-kramam
babhrāma |

paredyuś calitum asamartham tam maṇḍūka-nātham avadat—kim adya bhavān manda-gatiḥ
?

sarpo brūte—deva ! āhāra-virahād asamartho'smi |

maṇḍūka-nātho'vadat—asmād ājñayā maṇḍūkān bhakṣaya | tataḥ gṛhīto'yaṁ mahā-prasāda
ity uktvā kramaśo maṇḍūkān khāditavān | atha nirmaṇḍūkam saro vilokya maṇḍūka-nātho'pi
tena khāditaḥ | ato'ham bravīmi—skandhenāpi vahec chatrūn ity ādi | deva ! yātv idānīm
purāvṛttākhyāna-kathanam sarvathā sandheyo'yaṁ hiraṇyagarbha-rājā sandhīyatām iti me
matiḥ |

rājovāca—ko'yaṁ bhavato vicāraḥ ? yato jitas tāvad ayam asmābhiḥ | tato yady asmat sevayā
vasati, tad āstām | no ced vigṛhyatām |

atrāntare jambūdvīpād āgatya śukenoktam—deva ! simhala-dvīpasya sāraso rājā samprati
jambūdvīpam ākramyāvatiṣṭhate |

rājā sa-sambhramam brūte—kim kim ?

śukaḥ pūrvoktam kathayati | gṛdhraḥ svagatam uvāca—sādhu re cakravāka mantrin ! sādhu !

rājā sa-kopam āha—āstām tāvad ayam gatvā tam eva sa-mūlam unmūlayāmi |

dūradarśi vihasyāha—

na śaran-meghavat kāryam vṛthaiva ghana-garjitam |
parasyārtham anartham vā prakāśayati no mahān ||98||

aparam ca—

ekadā na vigṛhṇīyād bahūn rājābhigātinaḥ |
sa-darpo'py uragaḥ kīṭair bahubhir nāsyate dhruvam ||99||

deva ! kim ito vinā sandhānam gamanam asti ? yatas tadāsmākam paścāt prakopo'nena
kartavyaḥ | aparam ca—

yo'rtha-tattvam avijñāya krodhasyaiva vaśam gataḥ |
sa tathā tapyate mūḍho brāhmaṇo nakulād yathā ||100||

rājāha--katham etat ?

dūradarśī kathayati—

kathā 11

asty ujjayinyām mādhave nāma vipraḥ | tasya brāhmaṇī prasūtā, bālāpatyasya rakṣārtham
brāhmaṇam avasthāpya sthātum gatā | atha brāhmaṇāya rājñah pārvaṇa-śrāddham dātum
āhvānam āgatam | tac chrutvā brāhmaṇo'pi sahaja-dāridryād acintayat—yadi satvaram na
gacchāmi, tadānyā kaścic chrutvā śrāddham grahīṣyati | yataḥ—
ādeyasya pradeyasya kartavyasya ca karmaṇaḥ |
kṣipram akriyamāṇasya kālaḥ pibati tad-rasam ||101||

kintu bālākasyātra rakṣako nāsti | tat kiṁ karomi ? yātu, cira-kāla-pālitam imam nakulam
putra-nirviśeṣam bālaka-rakṣāyām vyavasthāpya gacchāmi | tathā kṛtvā gataḥ | tatas tena
nakulena bālaka-samīpam āgacchan kṛṣṇa-sarpo dṛṣṭo vyāpādyā kopāt khaṇḍam khaṇḍam
kṛtvā bhakṣitaś ca | tato'sau nakulo brāhmaṇam āyāntam avalokya rakta-vilīpta-mukha-padaḥ
satvaram upagamya tac-caraṇayor luloṭha | tataḥ sa vipras tathā-vidham dṛṣṭvā mama
bālako'nena khādita ity avadhārya nakulaḥ vyāpāditavān | anantaram yāvad upasṛtyāpatyam
paśyati brāhmaṇas tāvad bālakaḥ susthaḥ svapiti sarpaś ca vyāpāditas tiṣṭhati | tatas tam
upakāraṁ nakulam nirīkṣya, bhāvita-cetāḥ sa brāhmaṇaḥ param viśādam agamat | ato'ham
bravīmi—yo'rtha-tattvam avijñāya ity ādi | aparam ca—

kāmaḥ krodhas tathā lobho harṣo māno madas tathā |
ṣaḍ-vargam utsṛjed enaṁ tasmīns tyakte sukhī nṛpaḥ ||102||

rājāha—mantrin ! eṣa te niścayaḥ ?

mantrī brūte—evam eva | yataḥ—
smṛtis tat-paratārtheṣu vitarko jñāna-niścayaḥ |
dṛḍhatā mantra-guptiś ca mantriṇaḥ paramo guṇaḥ ||103||

tathā ca—
sahasā vidadhīta na kriyām
avivekaḥ paramāpadām padam |
vṛṇute hi vimṛśya kāriṇam
guṇa-lubdhāḥ svayam eva sampadaḥ ||104||

tad deva ! yadidānīm asmad-vacanam kriyate, tadā sandhāya gamyatām | yataḥ—

yadyapy upāyās catvāro nirdiṣṭāḥ sadhya-sādhane |
saṅkhyā-mātram phalam teṣām siddhiḥ sāmni vyavasthitā ||105||

rājāha—katham evaṁ satvaram sambhāvyate ?

mantrī brūte—deva ! satvaram bhaviṣyati | yataḥ—

mṛd-ghaṭavat sukha-bhedyo
duḥsandhānaś ca durjano bhavati |
sujanas tu kanaka-ghaṭavad
durbhedyas cāsu sandheyah ||106||

ajñāḥ sukham ārādhyah sukhataram ārādhyate viśeṣajñāḥ |
jñāna-lava-durvidagdham brahmāpi naram na rañjayati ||107||
karmānumeyāḥ sarvatra parokṣa-guṇa-vṛttayah |
tasmāt parokṣa-vṛttinām phalaih karma vibhāvayet ||108||

rājāha—alam uttarottareṇa, yathābhipretam anuṣṭhiyatām | etan mantrayitvā ḡṛdhro
mahāmantrī—tatra yathārham kartavyam ity uktvā durgābhyantaram calitaḥ | tataḥ praṇidhi-
bakenāgatya rājñī hiraṇyagarbhasya niveditam—deva ! sandhi-kartum mahāmantrī
ḡṛdhro'smat-samīpam āgacchati |

rājahaṁso brūte—mantrin ! punar abhisandhinā kenacid atrāgamanam |

sarvajño vihasyāha—deva ! na śaṅkāspadam etat | yato'sau mahāśayo dūradarśī | athavā sthitir
iyanṁ manda-matīnām, kadācic chaṅkaiva na kriyate, kadācit sarvatra śaṅkā | tathā hi—

sarasi bahuśas tārācchāyekṣaṇāt parivañcitaḥ
kumuda-viṭapānveṣī haṁso niśāsvavicakṣaṇah |
na daśati punas tārāśaṅkī divāpi sitotpalam
kuhuka-cakito lokaḥ satye'py apāyam apekṣate ||109||

durjana-dūṣita-manasaḥ sujaneṣv api nāsti viśvāsaḥ |
bālah pāyasa-dagdho dadhy api phūtkṛtya bhakṣayati ||110||

tad deva ! yathā-śakti tat-pūjārtham ratnopahārādi-sāmagrī susajjīkriyatām | tathānuṣṭhite sati
sa ḡṛdhro durga-dvārāc cakravākeṇopagamya, satkṛtyānīya rāja-darśanam kārito dattāsane
copaviṣṭaḥ | cakravāka uvāca—mantrin ! yuṣmad-āyattam sarvaṁ svecchayopabhuḡyatām
idaṁ rājyam ‘

rājahaṁso brūte—evam eva |

dūradarśī kathayati—evam evaitat | kintv idānīm bahu-prapañca-vacanām niṣparyojanam |
yataḥ—

lubdham arthena ḡṛhṇiyāt stabdham añjali-karmaṇā |
mūrkham chandānurodhena yāthātathyena paṇḍitam ||111||

anyac ca—

sad-bhāvena haren mitram sambhramaṇa tu bāndhavān |
strī-bhr̥tyau dāna-mānābhyām dākṣiṇyenetarān janān ||112||

tad idānīm sandhātum gamyatām | mahā-pratāpās citravarṇo rājā |

cakravāko brūte—yathā sandhānam kāryam | tad apy ucyatām |

rājahan̄so brūte—kati prakārāḥ sandhīnām sambhavanti ?

gṛdhro brūte—kathayāmi śrūyatām—

baliyasābhiyuktas tu nṛpo nānya-pratikriyaḥ |
āpannaḥ sandhim anvicchet kurvāṇaḥ kāla-yāpanam ||113||
kapāla upahāraś ca santānaḥ saṅgatas tathā |
upanyāsaḥ pratikāraḥ saṁyogaḥ puruṣāntaraḥ ||114||
adr̥ṣṭa-nara ādiṣṭa ātmamiṣa upagrahaḥ |
parikrayas tathocchinnas tathā ca para-dūṣaṇaḥ ||115||
skandhopaneyāḥ sandhiś ca ṣoḍaśaḥ parakīrtitaḥ |
iti ṣoḍaśakam prāhuḥ sandhim sandhi-vicakṣaṇāḥ ||116||
kapāla-sandhir vijñeyaḥ kevalam sama-sandhikaḥ |
sampradānād bhavati ya upahāraḥ sa ucyate ||117||
santāna-sandhir vijñeyo dārikā-dāna-pūrvakaḥ |
sadbhis tu saṅgataḥ sandhir maitrī-pūrva udāhṛtaḥ ||118||
yāvad āyuh-pramāṇas tu samānārtha-prayojanaḥ |
sampattau vā vipattau vā kāraṇair yo na bhidyate ||119||
saṅgataḥ sandhir evāyam prakṛṣṭatvāt suvarṇavat |
tathānyaiḥ sandhi-kuśalaiḥ kāñcanaḥ samudāhṛtaḥ ||120||
ātma-kāryasya siddhim tu samuddiśya kriyeta yaḥ |
sa upanyāsa-kuśalair upanyāsa udāhṛtaḥ ||121||
mayāsyopakṛtam pūrvam mamāpy eṣa kariṣyati |
iti yaḥ kriyate sandhiḥ pratikāraḥ sa ucyate ||122||
upakāram karomy asya mamāpy eṣa kariṣyati |
ayam cāpi pratikāro rāma-sugṛīvayor iva ||123||
ekārtham samyag uddiśya yātrām yatra hi gacchataḥ |
susānhita-prayāṇas tu sandhiḥ saṁyoga ucyate ||124||
āvayor yodha-mukhyābhyām mad-arthaḥ sādhyatām iti |
yasmin paṇaḥ prakriyate sa sandhiḥ puruṣāntaraḥ ||125||
tvayaikena madīyo`rthaḥ samprasādhyas tv asāv iti |
yatra śatruḥ paṇam kuryāt so`dr̥ṣṭa-puruṣaḥ smṛtaḥ ||126||
yatra bhūmy-eka-deśena paṇena ripur ūrjitaḥ |
sandhīyate sandhi-vidbhiḥ sa cādiṣṭa udāhṛtaḥ ||127||
sva-sainyena tu sandhānam ātmādiṣṭa udāhṛtaḥ |
kriyate prāna-rakṣārtham sarva-dānād upagrahaḥ ||128||

kośāṁśenārdha-kośena sarva-kośena vā punaḥ |
śiṣṭasya pratirakṣārtham parikraya udāhṛtaḥ ||129||
bhuvāṁ sāravatīnām tu dānād ucchinna ucyate |
bhūmy-uttha-phala-dānena sarveṇa para-bhūṣaṇaḥ ||130||
paricchinnam phalam yatra pratiskandhena diyate |
skandhopaneyam tam prāhuḥ sandhim sandhi-vicakṣaṇāḥ ||131||
parasparopakāras tu maitrī sambandhakas tathā |
upahāras ca vijñeyās catvāras caiva sandhayaḥ ||132||
eka evopahāras tu sandhir etan matam hi naḥ |
upahārasya bhedās tu sarve'nye maitra-varjitāḥ ||133||
abhiyoktā balī yasmād alabdhvā na nivartate |
upahārād ṛte tasmāt sandhir anyo na vidyate ||134||

rājāha—bhavanto mahāntaḥ paṇḍitās ca | tad atrāsmākam yathā-kāryam upadiśyatām |

dūradarśī brūte—āḥ kim evam ucyate?

ādhi-vyādhi-paritāpād adya śvo vā vināśine |
ko hi nāma śārīrāya dharmāpetam samācaret ||135||
jalāntas candra-capalam jīvitam khalu dehinām |
tathā-vidham iti jñātvā śasvat-kalyāṇam ācaret ||136||

vātābhra-vibhramam idam vasudhādhipatyam
āpāta-mātra-madhuro viśayopabhogaḥ |
prāṇās tṛṇāgra-jala-bindu-samāna-lolā
dharmāḥ sakḥā param aho paraloka-yāne ||137||

mṛga-tṛṣṇā-samam vikṣya saṁsāram kṣaṇa-bhaṅguram |
sajjanaiḥ saṅgataḥ kuryād dharmāya ca sukhāya ca ||138||

tan mama saṁmatena tad eva kriyatām | yataḥ—

aśvamedha-sahasram ca satyam ca tulayā dhṛtam |
aśvamedha-sahasrād dhi satyam eva viśiṣyate ||139||

ataḥ satyābhidhāna-divya-puraḥsaram anayor bhūpālayoḥ kāñcanābhidhānaḥ sandhir
vidhīyatām | sarvajño brūte—evam astu | tato rājahaṁsena rājñā vastrālaṅkāropahāraiḥ sa
mantrī dūradarśī pūjitaḥ | prahrṣṭa-manās cakravākam grhītvā, rājño mayūrasya
saṁnidhānam gataḥ | tatra citravarṇena rājñā sarvajño grdhra-vacanād bahu-māna-dāna-
puraḥ-saram sambhāṣitas tathā-vidham sandhim svīkṛtya rājahaṁsa-samīpam prasthāpitaḥ |

dūradarśī brūte—deva ! siddham naḥ samihitam | idānīm svasthānam eva vindhyācalam
vyāvṛtya pratigamyatām | atha sarve sva-sthānam prāpya, manābhilaṣitam phalam
prāpnuvann iti |

viṣṇuśarmenoktaṃ—aparaṃ kiṃ kathayāmi, tad ucyatām |

rāja-putrā ūcuḥ—ārya ! tava prasādāt sakala-rājya-vyavahārāṅgaṃ jātam | tataḥ sukhino
bhūtā vayam |

viṣṇu-śarmovāca—yadyapy evaṃ tathāpy aparaṃ apīdam astu |

sandhiḥ sarva-mahī-bhujām vijayinām astu pramodaḥ sadā
santaḥ santu nirāpadaḥ sukṛtinām kīrtiś ciraṃ vardhatām |
nīti-vāra-vilāsinīva satataṃ vakṣaḥ-sthale saṃsthitā
vaktraṃ cumbatu mantriṇām aharahar bhūyān mahān utsavaḥ ||140||

anyac cāstu—

prāleyādreḥ sutāyāḥ praṇaya-nivasatiś candramauliḥ sa yāvad
yāval lakṣmīr murārer jalada iva taḍin mānase visphurantī |
yāvat svarṇācalo'yaṃ dava-dahana-samo yasya sūryaḥ sphuliṅgas
tāvan nārāyaṇena pracaratu racitaḥ saṅgraho'yaṃ kathānām ||141||

kiṃ ca—

urvīm uddāma-sasyām janayatu viśṛjan vāsavo vṛṣṭim iṣṭām
iṣṭais traiviṣṭapānām vidadhatu vidhivat prīṇanam vipra-mukhyāḥ |
ākālpāntaṃ ca bhūyāt sthira-samupacitā saṅgatiḥ sajjanānām
niḥśeṣaṃ yāntu śāntim piśuna-jana-giro duḥsahā vajra-lepāḥ ||142||

aparaṃ ca—

śrīmāndhavalacandro'sau jīyān māṇḍaliko ripūn |
yenāyaṃ saṅgraho yatnāl lekhyaitvā pracāritaḥ ||143||

iti hitopadeśe sandhir nāma caturthaḥ kathā-saṅgrahaḥ

|| samāptaś cāyaṃ hitopadeśaḥ ||